

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ▯ ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθηκών του 16ου αιώνα από την Κρήτη ▯ ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ▯ Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ▯ ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ▯ Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρετου ▯ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ▯ ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλα έργα ▯ ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ▯ ΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ▯ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών ▯ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργμένα στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμος του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ▯ ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σιλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλιούρη, Γ. Κόκκινος, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγριανένη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιχάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΤΟΥΣ «ΤΡΑΠΕΖΙΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ» ΟΙ ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ, Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΗ»

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ

doi: [10.12681/mnimon.20051](https://doi.org/10.12681/mnimon.20051)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΥΛΗ Κ. (2019). ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΤΟΥΣ «ΤΡΑΠΕΖΙΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ» ΟΙ ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ, Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΗ». *Μνήμων*, 35(35), 11-41.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.20051>

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ:
ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ
ΣΤΟΥΣ «ΤΡΑΠΕΖΙΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ»

ΟΙ ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ, Ο ΠΛΟΥΤΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΗ»

*Η ζωή ανήκε στη νεαρή και πολυμήχανη
αστική τάξη των Κοινοτήτων [...] που,
πορευόμενη το δρόμο της στην ιστορία,
επρόκειτο να γεννήσει ή είχε ήδη γεννήσει
το καθεστώς διακυβέρνησης από τους
ευγενείς σε εθνικό επίπεδο.*

Αντόνιο Γκράμσι, Risorgimento

Οι ρίζες της διαμόρφωσης της έννοιας του πολίτη ανιχνεύονται στη σύγκρουση της πρωτοαστικής τάξης με τη φεουδαρχία: σύγκρουση που πέρασε από την «εμπορική επανάσταση» και την ισχυροποίηση των συντεχνιών, από τη νομική υπονόμηση της παλιάς αριστοκρατίας και τον αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας, αλλά κι από μια σειρά τοπικών λαϊκών εξεγέρσεων, οι οποίες κι ας δείχνουν αμελητέες και δύσκολα

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στην Ιταλία όπου βρισκόμουν επί σειρά ετών για επαγγελματικούς λόγους (συμπίπτοντας και με την περίοδο της μεταπτυχιακής μου έρευνας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, που είχε ως θέμα τον εθνικισμό στην αρχαιολογία της Δύσης). Για τους ίδιους λόγους επισκεπτόμουν κτήρια και ταφικούς ναούς της Φλωρεντίας, την οπτική αφήγηση της ισχύος και της πολιτικής σκέψης των δυναστικών Οικογενειών και μελετούσα χάρτες και συγγράμματα Φλωρεντινών χρονικογράφων και ιστορικών του 12ου με 16ου αιώνα σε βιβλιοθήκες όπως Archivio di Stato di Firenze (ASF), Biblioteca Laurenziana, πολυμέσα του Palazzo Medici Riccardi. Μέρος του παραπάνω υλικού εντάχθηκε στο παρόν άρθρο, του οποίου τα συμπεράσματα συνέβαλαν τα πονήματα, για την οικονομία και το ρόλο των πρωτοαστών στο πολιτικό πεδίο, νεότερων και σύγχρονων ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων, όπως των Gaetano Salvemini, J.F. Padgett, C.K. Ansell, Gene Brucker, Raymond de Roover, Peter Spufford, Marvin Becker, Richard Goldthwaite κ.ά.

προσδιορίσιμες στην υστερομεσαιωνική Φλωρεντία με τα ασαφή και ετερογενή χαρακτηριστικά προοδευτικά παρήγαγαν κοινωνική συνείδηση και διεκδικητική πολιτική.

Το «συμφερόν» εμπόριο, με την έννοια πως οι έμποροι χρησιμοποιούσαν τη διακίνηση αγαθών για να συσσωρεύουν χρυσάφι, ξεπήδησε σε μια δοσμένη ιστορική στιγμή, μετά τις πρώτες Σταυροφορίες, χάρη στις οποίες απελευθερώθηκαν οι Γενοβέζοι και Βενετσιάνοι έμποροι και καραβοκύρηδες από τη φεουδαρχική πατρωνία, και η βόρεια Ιταλία κατέστη πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού και διανοητικού αναστοχασμού. Η επόμενη σύγκρουση για την κατανομή της ισχύος έγινε με αφορμή ακόμα μια σταυροφορία, την Έκτη, της οποίας την υπεσχημένη στρατιωτική βοήθεια στον Πάπα Γρηγόριο Θ' δεν τήρησε ο αυτοκράτορας της Γερμανίας και βασιλιάς της Σικελίας Φρειδερίκος Β' Χοενστάουφεν. Ο ογδοντάχρονος Πάπας τον αναθεμάτισε ως *belua*, όπως αποκαλούνταν ο Αντίχριστος, με τους αφορισμούς να συνεχίζονται όσο ο αυτοκράτορας εδραίωνε την εξουσία του στον ιταλικό βορρά αρνούμενος την αποκλειστικότητα του Πάπα στην επιλογή επισκόπου – αξιώματος που συνδεόταν με σημαντικές πηγές εισοδήματος. Επιπλέον, φορολογούσε τους κληρικούς και διέτασσε να εγκαταλείψουν το βασίλειό του και τις περιουσίες τους οι λομβαρδικής καταγωγής φραγκισκανοί και δομινικανοί ιεροεξεταστές,¹ τα προνομιούχα επαιτικά τάγματα ιεροκλήρων των οποίων τους ιδρυτές, τον Άγιο Φραγκίσκο από την Ασίζη και τον Άγιο Δομίνικο από την Καλερουέγκα, γνώριζε προσωπικά ο Γρηγόριος Θ' και είχε αγιοποιήσει.

Οι πόλεμοι που ακολούθησαν δίχασαν τους ηγεμόνες της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας σε δυο φατρίες, στους Γιβελίνους που τάσσονταν με τα συμφέροντα της τευτονικής αριστοκρατίας και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στους Γουέλφους, των οποίων τα συμφέροντα συνέπλεαν με του Παπάτου και των δουκών της Σαξονίας και της Βαυαρίας. Στην πραγματικότητα, Γουέλφοι και Γιβελίνοι, με τα εξιταλισμένα ονόματα των Βαυαρών δουκών Welf (Guelfo) οι πρώτοι και του κάστρου Waiblingen (Ghibellino) της Φραγκονίας των Χοενστάουφεν οι δεύτεροι, επέλεγαν στρατόπεδο στη βάση του ελέγχου της οικονομίας. Όπως γράφει στο γέρμα του 19ου αιώνα ο μαρξιστής μεσαιωνολόγος καθηγητής Γκαστάνο Σαλβεμίνι, τα δικαιώματα του Πάπα ή του αυτοκράτορα λίγο τους απασχολούσαν· ήταν τοπικά κόμματα που μάχονταν για την τοπική

1. Thomas Kington, *History of Frederick the Second*, II, Κέμπριτζ, Macmillan, 1862, σ. 168.

πολιτική και χρησιμοποιούσαν τους όρους «Γουέλφοι» και «Γιβελίνουι» αποβλέποντας στη στήριξη της πολιτικής τους από το Παπάτο ή τον αυτοκράτορα.²

Στους πολέμους ενεπλάκησαν μισθοφορικά στρατεύματα από διάφορες περιοχές της κεντρικής και νότιας Ευρώπης ετερογενούς εθνότητας, γλώσσας και εθίμων εκβάλλοντας σε μια πολιτιστική και κοινωνική προοπτική, ενώ η συμπαρατάξη με τη μια ή την άλλη πλευρά δρομολόγησε ραδιουργίες που ανέδειξαν κομματισμό και ηγέτες. Τον 13ο αιώνα το επίκεντρο των διενέξεων βρισκόταν στην Τοσκάνη.

Γουέλφοι και Γιβελίνουι της Φλωρεντίας:

η πολιτική που έγινε μύθος και ο μύθος που έγινε πολιτική

Με τον καιρό η γερμανική προέλευση των ονομάτων των δυο φατριών ξεχάστηκε, αλλά σε αυτό συνέβαλλε και η φιλολογική παράδοση που στη Φλωρεντία συνέδεσε την έριδά τους με μια βεντέτα του αρχόμενου 13ου αιώνα. Οι δυναστικές οικογένειες με τα πυργόσπιτα στα στενά ανήλιαγα δρομάκια ήταν γείτονες και φίλοι, συναντιόντουσαν σε κοινωνικές εκδηλώσεις και οι πύργοι τους επικοινωνούσαν με ξύλινες γέφυρες. Οι Αμιντέϊ, παραγωγοί λαδιού και κρασιού και στη συνέχεια τραπεζίτες προσκείμενοι στους Γουέλφους, γειτνιάζαν με τους Μπουοντελμόντι, οι οποίοι είχαν έρθει στη Φλωρεντία όταν καταστράφηκε το κάστρο τους στο Μόντεμπουόνο και επένδυσαν σε ακίνητα, σε γάμους και στην πολιτική, προσκείμενοι στους Γιβελίνους. Ένας τρόπος να ομαλοποιηθούν οι εντάσεις που σύμφωνα με τον θρύλο δημιουργούσε ο καβγατζής γιος των δευτέρων, ήταν ένας γάμος με κόρη των Αμιντέϊ. Συμφωνήθηκε, αλλά ο νεαρός Μπουοντελμόντε αθέτησε την υπόσχεση του γάμου και επέλεξε την όμορφη μοναχοκόρη της πλούσιας χήρας Ντονάτι. Ο Δάντης γράφει για την προσβολή που ξεπλύθηκε μ' ένα φονικό, όταν, διαβαίνοντας ο νέος με το λευκό άλογό του τη γέφυρα του Αγίου Στεφάνου το Πάσχα του 1215, οι Ουμπέρτι, κουμπάροι των Αμιντέϊ, μαζί με άλλους τον έριξαν από το άλογο και του έκοψαν το λαιμό.³ Για πολλούς αιώνες οι ζωγρά-

2. Gaetano Salvemini, *Magnati e popolani in Firenze*, Φλωρεντία, Carnesecchi, 1899, σ. 2.

3. Δάντης, «Παράδεισος» ΙΣΤ', § 136-147, απόδ. Ν. Καζαντζάκη, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1984· Niccolò Machiavelli, *Le Istorie Fiorentine* (1532), Φλωρεντία, G. Barbèra ¹¹1888, σ. 55-56· Π. «Οι Ουέλφοι και οι Γιβελίνουι», *Ευτέρπη* 3 (1849), σ. 758-760.

φοι απεικονίζαν τον θάνατό του που είχε γίνει η εξήγηση του πολυετούς πολέμου μεταξύ των Γουέλφων και των Γιβελίνων της Φλωρεντίας, με τους χρονικογράφους και τους ιστορικούς της εποχής, προσκείμενοι και οι ίδιοι σε μια από τις δυο φατρίες, να παραποιούν την ιστορία, ώστε να μεταθέτουν στη μία ή την άλλη πλευρά την ευθύνη μιας σύγκρουσης που δεν περιορίστηκε στην Τοσκάνη· όταν ο Σαίξπηρ έγραψε το «Ρωμαίος και Ιουλιέττα» αφηγήθηκε μία βεντέτα ανάμεσα σε μια γουελφική και μια γιβελινική οικογένεια της Βερόνας.

Με τον τερματισμό των δυναστικών πολέμων και την επικράτηση των Γουέλφων στη Φλωρεντία ο Πάπας Νικόλαος Γ' έστειλε τον λεγάτο του, τον δομινικανό καρδινάλιο Λατίνο Μαλαμπράνκα Ορσίνι. Και μια βροχερή μέρα του Γενάρη του 1280 παρευρέθηκε στην ανάγνωση της διάταξης που μούσκειε η βροχή και κήρυξε, ενώπιον επισκόπων, κληρικών, υψηλόβαθμων κοινοτικών υπαλλήλων, του δημάρχου και πιστών που ήταν συγκεντρωμένοι στην πλατεία κοντά στο δομινικανικό μοναστήρι της Σάντα Μαρία Νοβέλα, τη συμφιλίωση Γουέλφων και Γιβελίνων. Με τη συμφιλίωση, γράφει ο χρονικογράφος Τζιοβάνι Βιλάνι (1276;-1348), οι Γιβελίνοι επέστρεψαν στην πόλη, πήραν πίσω την περιουσία τους και για λίγο καιρό οι γιορτές εύρισκαν την πόλη ήσυχη, πράγμα χρήσιμο για τους εμπόρους και τους τεχνίτες.⁴

Η νομοκατοχύρωση των Συντεχνιών και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση των τάξεων

Μετά τις πρώτες Σταυροφορίες, οι οποίες κατέκλυσαν τις πόλεις της βορείου Ιταλίας με τα μπαχάρια και τις βαφές υφασμάτων, το μυστικό και τη δόξα της Ανατολής, στα φλωρεντινά αρχεία καταγράφονται συμφωνίες του 1204-1216 των Φλωρεντινών υφασματεμπόρων με τους αντίστοιχους της Σιένας, του Πράτο, της Μπολόνια και της νήσου Καπραΐα του τοσκανικού αρχιπελάγους. Η συντεχνία των υφασματεμπόρων αξιοποιούσε το ασημένιο φιορίνι στις συναλλαγές, με του οποίου την εμφάνιση το 1150 είχε χρηματοδοτήσει και τη συντήρηση της εκκλησίας Σαν Μινιάτο αλ Μόντε και την αποκατάσταση του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, που πριν δυο δεκαετίες είχε μετατραπεί στο Βαπτιστήριο. Παρέμεινε κυρίαρχο ως το 1252 που εκδόθηκε το χρυσό φιορίνι —του οποίου την αγοραστική δύναμη θα δούμε παρακάτω—, οπότε τοποθετεί-

4. Βλ. *Istorie fiorentine*, τ. 3, Μιλάνο, Società Tipografica de' Classici Italiani, 1802, σ. 105, 159· N. Machiavelli, *ό.π.*, σ. 62-63· G. Salvemini, *ό.π.*, σ. 4, 320.

ται χρονικά η πρώτη φάση του φλωρεντινού πλούτου, συνδεδεμένη με τη Συντεχνία του Μαλλιού (*Arte della Lana*) που έδρευε στην ενορία των Αγίων Πάντων. Εδώ είχε εγκατασταθεί η Αδελφότητα του Αγίου Μιχαήλ, Ουμιλιάτι μοναχοί από τη Λομβαρδία και φημισμένοι τεχνίτες της ύφανσης, οι οποίοι υπό την επίβλεψη του νεαρού αρχιτέκτονα και γλύπτη Τζιοβάνι Πιζάνο (1248-1315) έχτισαν στις νησίδες του ποταμού Άρνο μύλους που έθετε σε κίνηση το νερό. Καθώς απαγορευόταν ο θόρυβος εντός των τειχών, ένα πλήθος εργαστηρίων επεξεργασίας μαλλιού και πολλές παράγκες εργατών ήταν εγκαταστημένα το 1267 στην όχθη του ποταμού, στο σημερινό πάρκο ντέλε Κασίνε. Το 1308 τα εργαστήρια είχαν φτάσει τα διακόσια και κατασκεύαζαν 70 με 80 χιλιάδες κομμάτια μάλλινα ρούχα και τριάντα χρόνια αργότερα είχαν γίνει τριακόσια και τουλάχιστον διακόσια τα μοναστήρια στην Ευρώπη, που προμήθευαν τη συντεχνία με μαλλί.⁵

Η μεσαιωνική μορφή οργάνωσης της φλωρεντινής οικονομικής και επαγγελματικής ζωής ήταν οι Τέχνες (*Arti*), όπως αποκαλούνταν οι συντεχνίες, οι οποίες με τον καιρό αναδιατάχθηκαν στο ισχυρό *popolo potente* (μέλη των 7 *Arti Maggiori*), στη μεσαία τάξη του *popolo mediore* (μέλη των 14 *Arti Minori*) και στο *popolo basso*, την κατώτερη τάξη, οι οποίοι δεν ήταν μέλη συντεχνιών.⁶ Αλλά, οι αριστοκρατικής καταγωγής *magnati*, τους οποίους, γράφει ο Γουέλφος πολιτικός και ιστορικός Ντίνιο Κομπάνι (περ. 1255-1324), χαρακτήριζε το άλογο, η ιπποσκευή και η πανοπλία, δεν έπαψαν να συνωμοτούν για την ανάκτηση της εξουσίας, υπονομεύοντας συγχρόνως τις επαγγελματικές ευκαιρίες των *popolani*. Έτσι, το Συμβούλιο της Κοινότητας θεσμοθέτησε το 1293 νόμους για την προστασία τους, με σημαντικότερο το νόμο του Τζιάνο ντελα Μπέλα που απέκλειε τους ευγενείς από τα δημόσια αξιώματα.⁷ Λίγα χρόνια αργότερα ολοκληρώθηκε και το χτίσιμο των φυλακών κοντά στην εκκλησία Σάντα Κρότσε των Φραγκισκανών· ένα τούβλινο κτίριο δίχως παράθυρα περιβαλλόμενο από τάφρο με νερό, οι αποκαλούμενες «Στίνκε», από το όνομα που είχε το κάστρο των Καβαλκάντι στην κοιλάδα του Γκρέβε. Ως τότε οι φυλακές αποτελούσαν χώρους εντός των κτιρίων της διοίκησης, όπως στον Πύργο Αρνόλφο και στο Μπαρτζέλο,

5. Edgumbe Staley, *Guilds of Florence*, Λονδίνο, Methuen & co. 1906, σ. 145, 156, 163, 518-520, 570.

6. N. Machiavelli, ό.π., σ. 99 (οι όροι διαφοροποιούνταν κατά καιρούς, λ.χ. το *popolo basso* στα τέλη του 14ου αιώνα αποκαλούνταν *popolo minuto*· βλ. υποσ. 36).

7. Βλ. *Istoria fiorentina dall'anno 1280 fino al 1312*, Φλωρεντία, Domenico Manni, 1728, σ. 10-12.

έτσι οι Στίνκε αποτέλεσαν καινοτομία και αρχιτεκτονική αντανάκλαση της πολιτικής μετατόπισης από τον φεουδαρχικό συγκεντρωτισμό στις καταμερισμένες αρμοδιότητες που εκπροσωπούσε το *Priorato delle Arti* (αποκαλούμενο και Σινιορία), το αποτελούμενο από τα προεξάρχοντα μέλη των συντεχνιών. Το χτίσιμό τους αποσκοπούσε στον εγκλεισμό των ολιγαρχών, αλλά σύντομα ανάμεσα στους περίπου 800 κάθε χρόνο φυλακισμένους περιλαμβάνονταν και καταδικασμένοι για οπλοκατοχή, κλοπή, χρέη, χαρτοπαιξία, ακόμα και γυναίκες και παιδιά για «συμμόρφωση». Τρεις με τέσσερεις φορές το χρόνο κάποιοι οδηγούνταν στο βωμό του καθεδρικού ναού, έκαναν προσφορά και αφήνονταν ελεύθεροι.⁸

Οι εικοσιένα επίσημες συντεχνιακές οργανώσεις του 1293 αποτέλεσαν, χάρη στα *statutarii* (νόμοι) της Σινιορία, αγαθό και κανόνα και προαπαιτούμενο για την εισαγωγή στην πολιτική —από την οποία αποκλείονταν οι εργάτες, στους οποίους δεν αναγνωριζόταν το δικαίωμα του μέλους. Κάθε άνδρας γεννημένος στη Φλωρεντία από νόμιμο γάμο, μόλις γινόταν 16 ετών υποχρεωνόταν να πληρώσει ένα ποσό για να εγγραφεί και να εργάζεται σε συντεχνία· εάν δεν εγγραφόταν, ο πατέρας πλήρωνε πρόστιμο στην Κοινότητα. Είναι χαρακτηριστική η διαθήκη του Λαπατσίνιο ντελ Τόσο του 1395, ο οποίος άφησε ποινή χιλίων χρυσών φιορινιών αν οι γιοι του, μεταξύ δεκάξι και τριάντα πέντε ετών, περνούσαν έναν ολόκληρο χρόνο δίχως να εργαστούν σε συντεχνία.⁹ Η Φλωρεντία όδευε στο απόγειο των εμπορών-τραπεζιτών μετά και μια σύντομη εμφύλια διαμάχη ανάμεσα σε μέλη της ίδιας κοινωνικής τάξης. Το ανώφλι της πόρτας της μικρής εκκλησίας Σάντα Μαργκερίτα ντεϊ Τσέρκι του 1032, όπου υπάρχουν πλάι-πλάι χαραγμένα τα οικοσχημα των επιφανών οικογενειών Τσέρκι, Ντονάτι και Αντιμάρι, μαρτυρά την περίοδο της καλής τους σχέσης προτού διχαστούν σε Λευκούς και Μαύρους Γουέλφους.¹⁰ Η εργασία στις συντεχνίες άρχιζε την αυγή και τέλειωνε

8. Pietro Fraticelli, *Delle antiche carceri di Firenze denominate Le Stinche*, Φλωρεντία, Giuseppe Formigli, 1834, σ. 10· G. Salvemini, *ό.π.*, σ. 180· Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 89-90.

9. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 65-66, 68.

10. Επικεφαλής των πολιτικά μετριοπαθών Λευκών Γουέλφων ήταν οι Τσέρκι, τραπεζίτες ετερογενούς καταγωγής και πάντως όχι αριστοκρατικής, αλλά «πολύ πλούσιοι έμποροι, καλοντυμένοι, με πολλούς υπηρέτες και πολλά άλογα». Οι αυταρχικότεροι Μαύροι, τους οποίους στήριζε ο Πάπας του πρώτου Ιωβηλαίου, Βονιφάτιος Η', καθοδηγούνταν από τους Ντονάτι, παλιά οικογένεια ευγενών που παρακολουθούσαν με πικρία την παρακμή τους σε σχέση με τους γείτονές τους, τους ανερχόμενους Τσέρκι. Οι εχθροπραξίες τερματίστηκαν όταν οι Μαύροι πυρπόλησαν

πάντα πριν το σούρουπο, αφού κάποιοι εργάτες κατοικούσαν έξω από την πόλη κι έπρεπε να προλάβουν να εξέλθουν προτού κλείσουν τα τείχη. Την έναρξη και το τέλος της προσδιόριζε ο κτύπος της καμπάνας της παλιάς εκκλησίας Σάντα Μαρία ντελι Ούγκι στην πολυσύχναστη αγορά της Πιάτσα ντελλε Τσίπολε —όπου τον 15ο αιώνα άρχισε να κατασκευάζεται το παλάτσο που φιλοξένησε τους πανίσχυρους Στρότσι ως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι εργάσιμες μέρες του έτους δεν ήταν περισσότερες από 275. Δίχως να συνυπολογίζονται οι Κυριακές, οι υπόλοιπες 40 αφιερώνονταν στις πανηγύρεις και στις θρησκευτικές εορτές στις οποίες οι εργάτες υποχρεωτικά παρευρίσκονταν. Ορισμένες συντεχνίες απαγόρευαν στα μέλη τα τυχερά παιχνίδια μετά τη δύση του ήλιου· επέτρεπαν μόνο σκάκι, τάβλι και ντάμα. Οι μαθητευόμενοι εργάζονταν και κοιμούνταν στο σπίτι του αφεντικού τους και μετά τον βραδινό κτύπο της καμπάνας απαγορευόταν να κυκλοφορούν. Καρτέλα δαπανών μας πληροφορεί πως στα έξοδα της Σινιορία περιλαμβανόταν και η προστασία των συντεχνιών: το 1320 είχε διαθέσει 8.400 χρυσά φιορίνια για ιππότες, πενήντα άλογα και εκατό στρατιώτες. Η ισχυρή Συντεχνία των Υφασματεμπόρων (*Arte dei Mercatanti*) διατηρούσε και δικό της σώμα ενόπλων για τη νυχτερινή φύλαξη καταστημάτων και αποθηκών, στήριζε τους οικονομικά εξαπατημένους εμπόρους και παρείχε ένα είδος σύνταξης στα μέλη με τη μακρόχρονη θητεία. Νόμοι προστάτευαν και τα αντικρουόμενα συμφέροντα. Καθώς η Συντεχνία του Μαλλιού είχε κοινά συμφέροντα με αυτή των Υφασματεμπόρων, αυστηροί κανόνες απέτρεπαν κινήσεις που θα ζημιώναν τη μία ή την άλλη. Οι κανόνες, βέβαια, δεν απέτρεπαν ομάδες παιδιών από κάθε συντεχνία να επιδίδονται σε πετροπόλεμο στους δρόμους.¹¹

Κάθε συντεχνία αναλάμβανε και τη συντήρηση συγκεκριμένων κτηρίων. Σε μια πόλη όχι αχανή όπως ήταν η Ρώμη, αλλά σχεδιασμένη με μέτρο τον άνθρωπο ώστε μέσα σε δέκα λεπτά να μπορεί να φτάνει καθένας πεζή ως τα τείχη της, οι Φλωρεντινοί στις καθημερινές δραστηριότητές τους αναπόφευκτα περνούσαν από κοινοτικά κτίρια και εκκλησίες, τα οποία για τις συντεχνίες αποτελούσαν την έξωθεν μαρτυρία της οικονομικής και πολιτικής ευρωστίας τους. Το Συμβούλιο είχε αναθέσει

οικίες των Λευκών (*D. Compagni*, *ό.π.*, σ. 18, 48), στους οποίους ανήκε και ο τραπεζίτης Φόλκο Πορτινάρι, πατέρας της πρόωρα χαμένης μούσας του Δάντη, Βεατρίκης, αλλά και ο ίδιος ο Δάντης. Του ζήτησαν 5 χιλιάδες φιορίνια και δημόσια απολογία αλλά αρνήθηκε και τον Γενάρη του 1302 αυτοεξορίστηκε για να γλιτώσει τον θάνατο (*Ed. Staley*, *ό.π.*, σ. 185, 539, 453-455).

11. *Ed. Staley*, *ό.π.*, σ. 73, 113-114, 557-558.

το 1294 στον αρχιτέκτονα Αρνόλφο ντι Κάμπιο την άμεση επέκταση του μικρού πλέον, για τις ανάγκες της αυξανόμενης κοινότητας, καθεδρικού ναού της Σάντα Μαρία Ρεπαράτα, ορίζοντας 2 σόλδια κατά κεφαλήν φόρο, με τον λεγάτο του Πάπα να υπόσχεται συγχωροχάρτια από τους επισκόπους, σε όσους συνεισέφεραν μεγαλύτερα ποσά.¹² Την ανέγερση ανέλαβε εντέλει η Συντεχνία του Μαλλιού. Διέθεσε 450 χιλιάδες χρυσά φιορίνια ως το 1527 στην οικοδόμηση ενός ναού τόσο μεγάλου, ώστε να υπερέχει των καθεδρικών ναών των άλλων τοςκανικών πόλεων και να θυμίζει στους αιώνες τη δύναμή της όσο και την αφοσίωση της πόλης στο Παπάτο. Αντίστοιχα, η Συντεχνία των Υφασματεμπόρων συνέχιζε τα έργα που εξωραΐζαν το Βαπτιστήριο με τη συνδρομή και της Σινιορία, η οποία αγόρασε και κατεδάφισε τα γύρω σπίτια ώστε να διευρυνθεί ο περιβάλλων χώρος. Και το 1401 που η τελευταία επιδημία πανώλης είχε λήξει, οι υφασματέμποροι χρηματοδότησαν τον νεαρό τότε χρυσοχόο και γλύπτη Λορέντσο Γκιμπέρτι να φιλοτεχνήσει τις δύο μπρούντζινες πύλες, από τις οποίες οι ταλαιπωρημένες ψυχές θα εισέρχονταν στον Παράδεισο.

Οι συντεχνίες χρηματοδοτούσαν και την ίδρυση και συντήρηση ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων, γηροκομείων, γενικών νοσοκομείων ή ασύλων ψυχικών νόσων, των οποίων την καθημερινή φροντίδα αναλάμβαναν τα μοναστικά τάγματα. Στην πανώλη του 1348 είχαν συγκεντρώσει και παραχωρήσει στις αδελφότητες 35 χιλιάδες χρυσά φιορίνια, ενώ και τα θεμέλια του Νοσοκομείου των Αθών (Ospedale degli Innocenti), σε σχέδια του Μπrouνελέσκι, από τα πρώτα στην Ευρώπη δημόσια ιδρύματα μέριμνας και εκπαίδευσης ορφανών παιδιών, τέθηκαν χάρη στα χίλια φιορίνια και τη φιλευσπλαχνία του εμπόρου Φραντσέσκο Ντατίνι που είχε ορφανέψει στην πανώλη του 1348. Ολοκληρώθηκε το 1445 χάρη στη Συντεχνία του Μεταξιού (Arte della Seta) φτάνοντας να φιλοξενεί εκατοντάδες ορφανά, εκ των οποίων τα αγόρια 12 με 16 χρονών προικοδοτούνταν ώστε να κάνουν ναυτικές σπουδές στο Λιβόρνο. Από συντεχνίες συγκέντρωσε ο επίσκοπος Φλωρεντίας (περίοδος 1342-1355) Άντζελο Ατσαγιόλι και τα απαραίτητα δύομιση χιλιάδες χρυσά φιορίνια που έκαναν τον Πάπα Κλήμεντα Δ' να αναγνωρίσει το κύρος του *Studium Generale*, ώστε να επαναλειτουργήσει. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη σχολή στην οποία δίδαξε ποίηση ο Βοκάκιος περιλάμβανε το 1421 σαράντα δύο καθηγητές. Οι φοιτητές λάμβαναν υποτροφία ένα φιορίνι το μήνα και στους φοιτητές της ιατρικής επιπλέον μοίραζαν, «για να κρατούν το μυαλό τους πνευματώδες και σε εγρήγορση», μπαχαρικά και ένα

12. G. Villani, *ό.π.*, σ. 20-21.

μπουκάλι από το κόκκινο κρασί που αφθονούσε χάρη στους αμπελώνες της κοιλάδας του Κιάντι. Τέσσερεις έμποροι χρηματοδοτούσαν με τόκο τους φοιτητές και κανέναν άλλο, όσο διαρκούσε η σύμβαση.¹³

Οι χρηματιστές της Φλωρεντίας ανταγωνίζονταν της Σιένας, της Λούκα και άλλων πόλεων στη διεκδίκηση της διαχείρισης του παπικού θησαυρού, ωστότου η Κοινότητα εξέδωσε το χρυσό φιορίνι. Πάντως, ασημένιο και χρυσό, και οι υποδιαιρέσεις τους, το δηνάριο και το σόλδι που χρησιμοποιούνταν στις καθημερινές πληρωμές και στις μικρές αγορές, είχαν στον εμπροσθότυπο τον πολιούχο της πόλης Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή και στον οπισθότυπο το οικόσημο της πόλης, τον κρίνο. Το 24 καρατίων χρυσό φιορίνι, βάρους 3,53 γραμμαρίων, έδωσε ώθηση στη Συντεχνία των Αργυραμοιβών-Χρηματιστών (Arte del Cambio) οι οποίοι αντάλλαξαν πολύτιμες πέτρες και νομίσματα χρυσού, ασημιού και βασιικού μετάλλου αντικαθιστώντας τις ανταλλαγές που ως τότε γίνονταν σε είδος. Για να αποφεύγεται η τριβή των φιορινιών μεταφέρονταν ανά δεκαπέντε σε μικρά δερμάτινα σακούλια σφραγισμένα από το νομισματοκοπείο, των οποίων το βάρος είχε προηγουμένως ελέγξει ανώτερος υπάλληλος. Λίγα χρόνια αργότερα η Κοινότητα ήταν σε θέση να στείλει για πρώτη φορά προξένους σε λιμάνια της Ανατολής και σε άλλες πόλεις-κοινότητες, όπως της Πίζας και της Βενετίας, διαθέτοντας ντόπιο δραγουμάνο, δυο υπαλλήλους, μια γραμματέα και τρία άλογα. Ήταν η περίοδος θριάμβου των εμπόρων-τραπεζιτών, μιας τάξης μικρής σε αριθμό αλλά ανεπτυγμένης στην οποία γρήγορα έγινε αντιληπτό πως η διακίνηση χρήματος ήταν πιο προσοδοφόρα από τις κατασκευές και πως μέσα από τη διακίνηση αγαθών μπορούσαν να συσσωρεύουν χρυσάφι ώστε να επεκτείνουν την τοκογλυφία.

Παρά την επερχόμενη κοινωνική διαφοροποίηση που προκαλούσε η συσσώρευση κεφαλαίων οδηγώντας στην κρίση της φεουδαρχίας, ο πρωτοαστισμός δεν συνδέθηκε με κάποια βαθιά κοινωνική τομή. Η νέα τάξη ήταν περισσότερο από ποτέ διαθέσιμη να συμφιλιωθεί με τους πολιτικούς αντιπάλους της, τους αργόσχολους αριστοκράτες και εξαρτημένους από τη ματαιοδοξία της καταγωγής τους. Πέρα από το γεγονός ότι υιοθέτησαν τη δική τους επιτηδευμένη συμπεριφορά και λουσάτη ενδυματολογική απεικόνιση, με γούνες, μετάξι και κεντήματα, οι αριστοκράτες αποτελούσαν τους σημαντικότερους πελάτες τους και βασική πηγή του πλουτισμού τους, των οποίων τη δικαιώνιση όφειλαν να συντηρούν αφού από αυτούς εξαρτιόταν η επέκταση της δικής τους δύναμης.

13. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 15-18.

Οι Οικογένειες και ο πλούτος. Η αγοραστική δύναμη του φλορινιού

Τη διατήρηση του πλούτου και της εξουσίας εξασφάλιζαν οι γάμοι ανάμεσα σε μέλη της ίδιας κοινωνικής τάξης ή της ίδιας οικογένειας. Ορισμένες φορές ο πλούτος ήταν ισχυρότερο κριτήριο από τις «κομματικές» τοποθετήσεις: το 1266, που μαχνόταν ο πόλεμος ανάμεσα σε Γουέλφους και Γιβελίνους, βρίσκουμε θυγατέρα των γιβελίνων Ουμπέρτι παντρεμένη με τον Γκουίντο των γουελφικών Καβαλκάντι. Με την επικράτηση των Γουέλφων οι γάμοι των αριστοκρατών περιορίστηκαν μεταξύ των δικών τους οικογενειών και μεταξύ των επαγγελματιών ομάδων τους, λ.χ. στους συν-ενορίτες της Σάντα Κρότσε σε ποσοστό 40% και 38% αντίστοιχα.¹⁴ Η παρακμή των *magnati* οδήγησε από τη δεκαετία του 1340 σε μείωση των ενδογαμιών, είχαν όμως αυξηθεί οι οικογένειες των *popolani* της μεσαίας και της ανώτερης τάξης οι οποίοι υιοθέτησαν τον παλιό συσχετισμό ατόμων και οικογενειών για να εξασφαλίσουν τη συνοχή τους. Η προίκα ήταν απαραίτητη. Όσο μεγαλύτερη, τόσο μεγαλύτερο κοινωνικό *status* αντανακλούσε, τόσο καλύτερο γάμο εξασφάλιζε. Μάλιστα το 1425 η Κοινότητα καθιέρωσε –εκτός από το ήδη υπάρχον κοινοτικό ενεχυροδανειστήριο *Monte comune*, του οποίου τα ποσά αποδίδονταν στη Σινιορία που τα διαχειριζόταν– το *Monte delle doti*. Αυτό, πέρα από τη διευκόλυνση της Κοινότητας στην ακατάπαυστη ανάγκη της για χρήματα (τότε βρισκόταν σε πόλεμο με το Μιλάνο) εξασφάλιζε στον πατέρα της μεσαίας τάξης ένα συμπαθητικό προικώ για την κόρη του: ο πατέρας επένδυε εκατό χρυσά φιορίνια και μετά 15 χρόνια εισέπραττε πεντακόσια. Την περίοδο 1429-1449 ένα μέσο προικώ ήταν 1.009 χρυσά φιορίνια και 1.430 φιορίνια την περίοδο 1475-1499, αλλά οι ισχυρές οικογένειες το ξεπερνούσαν κατά πολύ.¹⁵

Οι δυναστικές Οικογένειες είχαν από νωρίς επίγνωση του τρόπου να διατηρήσουν την υστεροφημία τους στην αιωνιότητα. Χρηματοδοτούσαν κύκλους εκκλησιαστικών τοιχογραφιών στους οποίους αναπαράγόταν οπτικά η ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων σε αντιστοιχία με της Θείας τάξης, προσλαμβάνοντας, για το σκοπό αυτό, τους αξιότερους καλλιτέχνες, οι οποίοι δεν παρέλειπαν να σφραγίζουν τα έργα με τα οικόσημα

14. John F. Padgett, Christopher K. Ansell, «Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434», *American Journal of Sociology* 98 (1993), σ. 1280.

15. Gene Brucker, *Florence, the Golden Age, 1138-1737*, Μπέρκλεϋ/Λ. Άντζελς/Λονδίνο, University of California Press, 1998, σ. 50, 52· Natalie Tomas, *The Medici Women: Gender and Power in Renaissance Florence*, Aldershot, Ashgate, 2003, σ. 16, 20, 34· ASF, MaP 3.

των παραγγελιοδοτών ή και να εντάσσουν τη φυσιογνωμία του χορηγού στον πίνακα, ως ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ της φαντασίας και της πραγματικότητας. Υπήρχε κριτήριο επιλογής των εκκλησιών στις οποίες φιλοτεχνούνταν έργα, αλλά ας μην ξεχνάμε και τον «πόλεμο των ενοριών» που σημειωνόταν από τον 12ο αιώνα και από το 1346 αποτελούσαν τις βασικές διοικητικές υποδιαιρέσεις της πόλης: η ενορία της Σάντα Κρότσε (νοτιοανατολικό τεταρτημόριο), του Αγίου Ιωάννη (βορειοανατολικό τεταρτημόριο) όπου κυρίως κατοικούσαν *magnati* και επιφανείς *popolani*, του Σάντο Σπίριτο (νοτιοδυτικό τεταρτημόριο) στο Όλτράρνο, όπου κατοικούσαν οι φτωχοί, και της Σάντα Μαρία Νοβέλα (βορειοδυτικό τεταρτημόριο).

Το μοναστήρι της Σάντα Μαρία Νοβέλα, που κάποτε βρισκόταν έξω από τα τείχη, στο προάστιο των λεπρών και το 1221 είχε γίνει η φλωρεντινή μητρόπολη του δομινικανού τάγματος, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα όπου χορηγίες και πολιτική διαπλέκονταν. Το 1227 ο Πάπας Γρηγόριος Θ' έγραφε στους Δομινικανούς της Φλωρεντίας να ξεφορτώνονται τους Καθαρούς,¹⁶ έχοντας διατάξει τον προηγούμενο χρόνο τη σύλληψη του «προπαγανδιστή επισκόπου Filippo Paternon», ο οποίος είχε διοικητική αρμοδιότητα από την Πίζα ως το Αρέτσο και φίλους ισχυρούς και είχε μεταστραφεί στον Καθαρισμό.¹⁷ Μαθαίνοντας ο Πάπας ότι ισχυρές φλωρεντινές οικογένειες έδιναν άσυλο στους Καθαρούς εξέδωσε «Κανόνα» το 1233, με τον οποίο εξουσιοδοτούσε ορισμένες εξ αυτών να συλλέγουν τα παπικά εισοδήματα από τη Γαλλία, την Αγγλία, την Ισπανία και τη Φλάνδρα.¹⁸ Η δωροδοκία του Πάπα δεν είχε μεγάλη απήχηση στην τότε γιβελινική Φλωρεντία. Μάλιστα, παραμονές του Δεκαπενταύγουστου του 1241, οι δομινικανοί ιεροεξεταστές προέβησαν σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας έξω από το μοναστήρι της Σάντα Μαρία Νοβέλα κατηγορώντας τον γιβελίνο δήμαρχο για ηθική αυτουργία στις

16. Ο Γιβελίνος επικεφαλής της νικηφόρας μάχης του Μονταπέρτι και πιο αιματηρής του Μεσαίωνα, ο Φαρινάτα των Ουμπέρτι, που ο Δάντης είχε τοποθετήσει στις πιο μαύρες ψυχές της Κόλασης, και η γυναίκα του Adaletta, αν και πεθαμένοι προ 20ετίας καταδικάστηκαν ως Καθαροί από την Ιερά Εξέταση που ο ζηλωτής δομινικανός αδελφός Σαλομόνε ντα Λούκα διεξήγαγε στην Τοσκάνη από τον Νοέμβρη του 1282, κατάσχοντας και την περιουσία του από τους κληρονόμους (H. Lea, *The Inquisition of the Middle Ages*, τ. 1, N. Υόρκη, Harper & bro., 1887, σ. 506).

17. Henry Lea, *ό.π.*, σ. 326.

18. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 173· Donald Prudlo, *The Martyred Inquisitor: The Life and Cult of Peter of Verona*, Hamshire, Ashgate, 2008, σ. 41.

αιρέσεις.¹⁹ Λίγα χρόνια αργότερα όμως, οι νικητές Γουέλφοι θα διέθεταν πολλά χρυσά φιορίνια στον μοναστηριακό ναό-σύμβολο της αμφίδρομης συνεργασίας τους με το Παπάτο.

Προτού αναφερθούμε σε ενδεικτικά χορηγικά ποσά ας δούμε την υπάρχουσα κοινωνική ανισότητα του 14ου αιώνα όπως ξεδιπλώνεται από τους μισθούς και τους φόρους, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο το φιορίνι μα και το σόλντι, που όπως προαναφέρθηκε χρησιμοποιούνταν καθημερινά. Με την έκδοσή του το χρυσό φιορίνι ισούταν με είκοσι σόλνδια, αλλά με το πέρασμα του χρόνου τα μικρά νομίσματα έχαναν την περιεκτικότητά τους σε ασήμι, ώστε το 1300 να ισούται με 47 σόλνδια. Όταν στις 8 Σεπτεμβρίου 1298 ο καρδινάλιος Βαλεριάνο έθεσε τον θεμέλιο λίθο του νέου καθεδρικού ναού με το όνομα Σάντα Μαρία ντελ Φιόρε, η Σινιορία υποχρέωσε τους εύπορους Φλωρεντίνους να καταβάλλουν για την ανέγερσή του ετήσιο φόρο 3 σόλνδια και συνολικά όλους τους κατοίκους 2 σόλνδια. Οι συμβολαιογράφοι (*Arte dei Giudici e Notai*) έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης, καθώς τηρούσαν τα αρχεία του κράτους, των συντεχνιών, των επιχειρήσεων και των τραπεζών. Ο συμβολαιογράφος που το 1291 συνέταξε αλφαβητικό κατάλογο των ονομάτων των εξόριστων αμείφθηκε με 40 χρυσά φιορίνια, την ίδια εποχή που η Κοινότητα διέθετε 50 χρυσά φιορίνια ετησίως στην αποκατάσταση των τειχών και ένας κλειδαράς πλήρωνε τον μαθητευόμενό του 40 σόλνδια το χρόνο. Το 1327 ο μηνιαίος μισθός της γραμματέας στο γραφείο των φλωρεντινών προξένων ήταν 4 χρυσά φιορίνια. Το 1330 που το χρυσό φιορίνι ισούταν με 65 σόλνδια (υποτίμηση 70% από το 1252), στην επιχείρηση των τραπεζιτών Περούτσι ο μαθητευόμενος αμειβόταν με 10 χρυσά φιορίνια και 3 σόλνδια το χρόνο και ο τραπεζικός πράκτορας με 332 φιορίνια το χρόνο.²⁰

Για να επιστρέψουμε στα ποσά που διέθεταν οι οικογένειες στον εξωραϊσμό της Σάντα Μαρία Νοβέλα και στην υστεροφημία τους, η Ντόνα Γκουαρντίνα των Γκουάρντι πρόσφερε την ίδια εποχή 200 χρυσά φιορίνια στο παρεκλήσσι της Αγίας Αικατερίνης και ο Ρικάρντο Ντι Ρίκο Μπάρντι, πεθαίνοντας τον Μάρτιο του 1334, άφησε στη διαθήκη του 200 ευρώ για το παρεκλήσσι του Αγίου Γρηγορίου. Οι Πράξεις του μοναστηριού του 1335 επιβεβαιώνουν την αποδοχή του ποσού, που επέτρεψε στους γιους να θάψουν τον Ρικάρντο και τους ιππότες της οικο-

19. T. Kington, *ό.π.*, σ. 351.

20. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 23, 92, 97, 102, 183, 521, 555· George Dameron, *Florence and Its Church in the Age of Dante*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2004, σ. 249.

γένειας μπροστά στο βωμό και άλλα μέλη της οικογένειας στο έδαφος. Οι Ρουτσελάι, μέλη της Συντεχνίας των Υφασματεμπόρων, όφειλαν το όνομά τους στη χρωστική ουσία *roccella*, η οποία αναμεμειγμένη με αμμωνία έδινε το περίφημο μωβ χρώμα που κατέκλυσε την αγορά των υφασμάτων, μια μυστική σύνθεση χάρη στην οποία αυτοί αποκλειστικά προμήθευαν τους καρδινάλιους με τα κόκκινα υφάσματα της ενδυμασίας τους. Στο οικογενειακό παρεκλήσσι τους στο εγκάρσιο κλίτος της Σάντα Μαρία Νοβέλα ο αρχηγός της οικογένειας άφησε στη διαθήκη του με ημερομηνία 16 Απριλίου του 1334 εκατόν εξήντα χρυσά φιορίνια για τη φιλοτέχνηση του μελλοντικού τάφου του. Οι σωζόμενες Πράξεις αναφέρουν και τον τραπεζίτη Δάρδανο των Ατσαγιόλι που όφειλαν το επώνυμό τους στο ατσάλι (*acciaio*), το οποίο ως μέλη της Συντεχνίας των Χρηματιστών διακινούσαν. Ο Δάρδανος διέθεσε στη Σάντα Μαρία Νοβέλα 1.200 φιορίνια το 1334 στη φιλοτέχνηση παρεκκλησιού αφιερωμένου στον Άγιο Νικόλαο του Μπάρι, στο οποίο θάφτηκε τον επόμενο χρόνο. Από το γεγονός ότι ο δομινικανός αρχιεπίσκοπος Πίζας Σιμόνε Σαλταρέλι πρόσφερε το 1330 στο κτίσιμο του καμπαναριού της έντεκα χιλιάδες φιορίνια μπορούμε να υποπτευθούμε και τον πλούτο της Εκκλησίας,²¹ η οποία πρωτοτυπούσε συλλέγοντας ποσά από ευσεβείς και αιρετικούς: οι Βαλδένσιοι αγρότες, που μαζί με τους Καθαρούς υπήρξαν από τα σημαντικότερα μεσαιωνικά λαϊκά κινήματα στο γαλλικό νότο και τον ιταλικό βορρά και αποστάτες των εκκλησιαστικών κανόνων, υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στην Ιερά Εξέταση πρόστιμο πέντε ή δέκα χρυσών φιορινιών ως αποζημίωση των δαπανών της δίκης, στην οποία ως αιρετικοί υποβάλλονταν.²²

Το 1347 αρκούσε ένα χρέος εκατό χρυσών φιορινιών για να φυλακιστεί κάποιος στις Στίνκε,²³ παρότι οι Φλωρεντίνοι είχαν πρόσφατα βγει από την εξοντωτική οικονομική κρίση του 1339-1344. Οι φυλακισμένοι πλήρωναν για τη διατροφή τους: την εποχή που το χρυσό φιορίνι ισούταν με περίπου 60 σόλδια, υποχρεούνταν να καταβάλλουν 20 με 22 σόλδια την ημέρα. Οι αριστοκράτες εξασφάλιζαν καλύτερες συνθήκες εγκλεισμού καθώς διέθεταν περισσότερα, ενώ όποιος φυλακισμένος δεν είχε το επιβαλλόμενο ποσό και δεν βοηθιόταν από τους φιλόνηθρους της πόλης, αφηνόταν να πεθάνει: πολλά οστά και κρανία βρέθηκαν κάτω από τις

21. James Wood Brown, *The Dominican church of Santa Maria Novella at Florence*, Εδιμβούργο, Otto Schulze, 1902, σ. 79, 114, 127, 135.

22. H. Lea, *ό.π.*, σ. 472.

23. P. Fraticelli, *ό.π.*, σ. 15 §4.

φυλακές όταν κατεδαφίστηκαν τον 19ο αιώνα για να επεκταθεί η πόλη.²⁴ Το 1390 που το φιορίνι ισούσανταν με 75 σόλδια ο μηνιαίος μισθός του άγγλου αρχιστράτηγου του φλωρεντινού στρατού ήταν 37.500 σόλδια, ενώ το μεροκάματο του οικοδόμου ή του εργάτη σε χωράφι ήταν 9,4 σόλδια, ενός κλώστη μαλλιού 12,7 σόλδια κι ενός πρωτομάστορα 17,1 σόλδια. Τη δεκαετία του 1420 το χρυσό φιορίνι ισοδυναμούσε με 83 σόλδια.²⁵ περίπου 15 σόλδια κόστιζε το ξύρισμα στον διάσημο Burchiello, προτού εξοριστεί το 1434 από τον Κοσμά τον Πρεσβύτερο για τα σατιρικά ποιήματα στο πρόσωπό του και τις συναναστροφές του με πολιτικούς που αντιπολιτεύονταν τους Μέδικους. Την αγοραστική δύναμη του φιορινιού του 1400 διαπιστώνουμε κι από τις μισθώσεις, με 5 φιορίνια νοικιαζόταν ένα μαγαζί για ένα χρόνο και με 25 φιορίνια μία φάρμα για 4 χρόνια.²⁶

Το 1427, που πόλεμοι, πείνα και λοιμοί ήταν αδιαχώριστα, αναζητούνταν ποσά για εξοπλισμούς στους πολέμους με τη Γένοβα, την Πίζα και το Λιβόρνο. Σε αυτούς δαπανήθηκαν περίπου 2μιση εκατομμύρια φιορίνια αποδεικνύοντας τη φήμη της Φλωρεντίας ως την πλουσιότερη πόλη της Ευρώπης,²⁷ αλλά και πως η άρχουσα τάξη μεταβίβαζε στο φλωρεντινό λαό το κόστος του πολέμου και γενικότερα το μεγαλύτερο μέρος των δημοσιονομικών βαρών, μέσω των φόρων και της υποχρεωτικής λήψης δανείων από *Monte comune*. Συγχρόνως αυξανόταν και το λειτουργικό κόστος της πολιτικής εξουσίας κρίνοντας από τις διαμαρτυρίες του Κομπάνι, που κατέκρινε τους Μαύρους Γουέλφους για τους υψηλούς μισθούς των κυβερνώντων και για τη σπατάλη των αναγκαίων, για τη βιωσιμότητα της Κοινότητας, ποσών στους πολέμους. Η πολιτική πικρία ενός ηττημένου Λευκού Γουέλφου δεν αναιρεί το γεγονός πως στη σιτοδεία του 1304, που το καλαμπόκι ερχόταν από την Απουλία και μοιραζόταν σε καθορισμένη ποσότητα ανά κεφαλή και οι πιο αδύναμοι από τους *popolani* είχαν εξουθενωθεί από τη φορολογία, οι Μαύροι δαπανούσαν χρήματα στους εξοπλισμούς προσλαμβάνοντας χίλιους διακόσιους ιππείς με μισθό 50 χρυσά φιορίνια.²⁸

24. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 90.

25. Περισσότερα για τους μισθούς στη Φλωρεντία του 14ου αιώνα βλ. τη μελέτη του William Caferro, *John Hawkwood: An English Mercenary in Fourteenth-Century Italy*, Βαλτιμόρη, J. Hopkins University Press, 2006.

26. G. Brucker, «The Medici in the Fourteenth Century», *Speculum* 32 (1957), σ. 3-4.

27. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 562.

28. D. Compagni, *ό.π.*, σ. 57.

Το ροπολό στις εξεγέρσεις. Η εξέγερση των «Τσόμπι» (Ciompi)

Το κέρδος ενός τραπεζίτη ήταν αβέβαιο τον Μεσαίωνα με τα αναπάντεχα σκαμπανεβάσματα των συναλλαγματικών ισοτιμιών, αλλά για το τραπεζικό κραχ του 1339 δεν απαλλάσσονται από την ευθύνη οι τραπεζίτες, οι οποίοι είχαν μετατραπεί σε επενδυτές κεφαλαίου που κυνηγούσαν μανιωδώς τις εισπράξεις τόκων, μερισμάτων και φόρων. Οι πανίσχυρες τράπεζες των Μπάρντι και Περούτσι δάνειζαν χρήματα σε γαιοκτήμονες, εμπόρους και βασιλιάδες, έχοντας στην κυριότητά τους όλα τα εισοδήματα του Βασιλείου της Νάπολης και τον κρατικό προϋπολογισμό του Εδουάρδου Γ' της Αγγλίας. Όσπου διάταγμα του άγγλου βασιλιά της 6ης Μαΐου του 1339, ο οποίος είχε δανειστεί 1μισε εκατομμύριο φιορίνια από φλωρεντινούς τραπεζίτες, κυρίως από τους Μπάρντι και Περούτσι, ανέστειλε την πληρωμή και κατολίσθησαν οι δυο «κολόνες του εμπορίου και της Χριστιανοσύνης», όπως τις αποκαλεί ο Τζιοβάνι Βιλάνι, τον οποίο ως τραπεζίτη επίσης γονάτισε η συντριβή τους. Διαδοχικά καταστράφηκαν κι άλλες μεγάλες τράπεζες, όπως των Ατσαγιόλι και των Μπουονακόρσι και επιχειρήσεις βρέθηκαν να πουλούν σπίτια, γη κι ό,τι άλλο διέθεταν 30% κάτω από την αξία τους. Τα περίπου 300 εργαστήρια της πανίσχυρης Συντεχνίας του Μαλλιού που γύρω στο 1308 παρήγαγαν 100 χιλιάδες κομμάτια μάλλινων υφασμάτων ετησίως, σημείωσαν μείωση της παραγωγής στο 20 με 30%. Σε συνδυασμό με την πτώχευση των φλωρεντινών τραπεζών, οι οποίες τότε αριθμούσαν τις ογδόντα, συντελέστηκε η οικονομική καταστροφή της Κοινότητας. Ο κόσμος περιήλθε στις φιλανθρωπίες των συντεχνιών και της Εκκλησίας που πρόσφερε ψωμί, κρέας και υποδήματα στους άπορους, συρρέοντας και στις κηδείες, όπου γινόταν διανομή τροφίμων. Το 1342 το χρέος του *Monte comune* είχε φτάσει τα 1.800.000 χρυσά φιορίνια και αδυνατούσε να πληρώσει τους υπεσχημένους τόκους, με τις οφειλές του να συνεχίζονται για πολλά χρόνια, για παράδειγμα στον Τζότο πολλά χρόνια μετά το θάνατό του.²⁹

Οι πόλεμοι, οι επιδημίες, η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με τη μείωση των αγορών, η μείωση της καλλιέργειας των σιτηρών με παράλληλη αύξηση της τιμής του ψωμιού και η πολύμορφη υπαρπαγή των

29. Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe*, Ν. Υόρκη/Μελβούρνη, Cambridge University Press, 1988, σ. 257, 277-278· Paul Gallagher, «How Venice Rigged the First, and Worst, Global Financial Collapse», *Fidelio magazine*, Schiller Institute 4 (1995), σ. 32-33, 34· Marvin Becker, «Notes from the Florentine Archives», *Renaissance News* 17 (1964), σ. 202· Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 143, 182, 195, 191, 200-201.

προϊόντων του μόχθου των λαναριστών της Συντεχνίας του Μαλλιού, οδήγησε στις εξεγέρσεις των «Τσόμπι». Το μαλλί ήταν από τους βασικότερους τομείς της οικονομίας και οι λαναριστές επεξεργάζονταν τα υλικά σε πολλά στάδια, έπλεναν, έξαιναν και έβαφαν το μαλλί προτού μετατραπεί στα διάσημα φλωρεντινά υφάσματα που διοχετεύονταν και στις αγορές της Ευρώπης, ωστόσο δεν γίνονταν δεκτοί ως μέλη συντεχνίας –συνεπώς δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα– ούτε δικαιούνταν να συγκροτούν αδελφότητες. Ζούσαν σε άθλιες καλύβες έξω από τα τείχη ευρισκόμενοι, δίχως να είναι δουλοπάροικοι, σε μια ιδιότυπη μορφή εξάρτησης: αντιμετώπιζαν ξυλοδαρμούς για να τηρούν τα μυστικά της επεξεργασίας του μαλλιού και να μη συναναστρέφονται με μέλη άλλης συντεχνίας και ατιμωτικούς ελέγχους ώστε να μην κρατούν, βάφουν ή πωλούν μαλλί για λογαριασμό τους. Στους λιανέμπορους απαγορευόταν να τους πωλούν μετάξι ή μποκάρ, όπως απαγορευόταν και στους γουναράδες και δερματάδες της ομώνυμης συντεχνίας (*Arte dei Vaiai e Pellicciai*) να τους πωλούν δέρμα και μέσα επεξεργασίας των δερμάτων –εκτός από μικρές ποσότητες δέρματος από γάτες και κουνέλια, από αυτά που χρησιμοποιούνταν ως εσωτερική επένδυση των ενδυμάτων.³⁰ Εάν προσπαθούσαν να αλλάξουν συντεχνία, η παλιά συντεχνία φρόντιζε ώστε να μη προσληφθούν αλλού. Η αμοιβή αυτού του ανώνυμου κόσμου, που με σκληρή δουλειά δημιουργούσε τον περιώνυμο φλωρεντινό πλούτο, έφτανε ετησίως τα 30 με 36 χρυσά φιορίνια όταν ένας χαμηλόβαθμος διοικητικός υπάλληλος έπαιρνε 200 με 300. Εξεγέρθηκαν τον Μάιο του 1345 υπό τον λαναριστή Τσιούτο Μπραντίνι, ο οποίος με τους δυο γιους του είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει μια αδελφότητα εργατών. Συνελήφθη και αποκεφαλίστηκε.³¹

Η δεύτερη εξέγερση των «Τσόμπι» ωρίμασε σε μια κοινωνία με νωπή τη θύμηση της τελευταίας μακρόχρονης επιδημίας του Μαύρου Θανάτου, βέβαιης πως οι καμπάνες που χτυπούσαν έκλαιγαν επειδή είχε έρθει το τέλος του κόσμου. Η επιδημία είχε θανατώσει 96 χιλιάδες κατοίκους, πάνω από τους μισούς της πόλης³² και το ιερό Όρσανμικελε με την τοιχογραφία της Παναγίας στον πεσσό, η οποία στην πυρκαγιά του 1304 έλεγαν πως από θαύμα είχε διασωθεί, φέρεται να συγκέντρωσε σε αυτή την επιδημία 125 χιλιάδες φιορίνια από τάματα και δωρεές, ποσό που η

30. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 279, 348.

31. Donato Velluti, *Cronica di Firenze, 1300-1370*, Φλωρεντία, Domenico Manni, 1731, σ. 148.

32. Ο πληθυσμός της πόλης πριν από την πανώλη υπολογιζόταν στους 150.000 κατοίκους (Sismondi, *Republ. cap.* XXXVI.N, στο Machiavelli, *ό.π.*, σ. 99).

αδελφότητα της Υπεραγίας Θεοτόκου δαπάνησε στον καλλωπισμό του.³³ Όπως περιγράφει ο αυτόπτης μάρτυρας έμπορος Τζίνιο Ρέκο Καπόνι (περ. 1350-1421), οι «Τσόμπι» ξεχύθηκαν στους δρόμους τον Ιούλιο του 1378 εισβάλλοντας σε κυβερνητικά κτίρια, λεηλατώντας και πυρπολώντας αρχοντικά, ανάμεσα στα οποία των Στρότσι, των Μπουοντελμόντι, των Σιμινέτι, των Αλμπίτσι, των Πάτσι, των Σοντερίνι.³⁴ Αυτή τη φορά οι εξεγερμένοι, υπό τον λαναριστή Μικέλε ντι Λάντο, αριθμούσαν χιλιάδες· είχαν προστεθεί και πρώην στρατιώτες που εργάζονταν ως θυρωροί και φύλακες και ανειδίκευτοι εργάτες, όλο το κακοπληρωμένο εργατικό δυναμικό που συγχρόνως αποκλειόταν από κάθε δικαίωμα εκπροσώπησης στον Δήμο –παρότι ήταν το πλέον πολυάριθμο και πλήρωνε επαχθείς φόρους που ορισμένες φορές το εξωθούσε σε μετανάστευση. Ο Λουίτζι Γκουιτσαρντίνι, μοναχογιός τραπεζίτη και υπεύθυνος για τη δημόσια τάξη, κατέφυγε τρομοκρατημένος στους Στρότσι. Στα ανασφαλή χρόνια της εξέγερσης εξασφάλισε τη φιλία τους συνδεδέμενος δια γάμου με την κόρη τους, Κοστάντζα.³⁵

Οι «Τσόμπι» θα επαναπροσδιορίσουν τη θεσμοθετημένη από τη Σινιορία κοινωνική διαστρωμάτωση του *popolo* με το να αυτοονομαστούν «Popolo di Dio» (Λαός του Θεού). Ως το 1382 της παλινόρθωσης των ελίτ πέτυχαν φορολογικές μεταρρυθμίσεις, ανάκληση όσων είχαν εξοριστεί, αναβάθμιση των μελών των μικρών συντεχνιών (και άλλα ατιμωτικά) κατά τον Μακιαβέλι, ο οποίος επαινεί τον ντι Λάντο για τη σύνεσή του όταν, αναλαμβάνοντας τη διαχείριση της δημόσιας τάξης στη θέση του Γκουιτσαρντίνι, στράφηκε εναντίον τους, «αποτρέποντας τα χειρότερα, μια τυραννία χειρότερη από του Δούκα των Αθηνών». Ιταλοί λόγιοι περιέγραψαν την εξέγερση ως έκφραση αυθάδειας του *popolo minuto*³⁶

33. Το Συμβούλιο είχε μετατρέψει την αποθήκη των σιτηρών σε ιερό το 1336 αφού με τη φήμη που είχε αποκτήσει από το «θαύμα» συνωστίζονταν περισσότεροι προσκυνητές παρά αγροαστές και πωλητές σταριού και καλαμποκιού (Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 528).

34. Gino Capponi, «Tumulto de' Ciompi» (1733), σ. 233-329, D. Compagni, *Cronica Fiorentina*, Φλωρεντία 1862, σ. 236, 238-239· E. Staley, *ό.π.*, σ. 54-56.

35. Ο Λουίτζι είχε κληρονομήσει 58 χιλιάδες φιορίνια από τις τοκογλυφίες του πατέρα του, μέρος των οποίων είχε επιστρέψει στους δανειολήπτες όπως συνηθιζόταν όταν απειλούνταν η δημοτικότητα μιας οικογένειας τραπεζιτών, αλλά καμιά δωρεά δεν απειλούσε τον πλούτο του αφού είχε κληρονομήσει κι ένα εργοστάσιο μαλλιού, μια τράπεζα στη Φλωρεντία, μια αποθήκη κοντά στην Περούτζια και είχε ιδρύσει εταιρεία με τους Στρότσι (Για περισσότερα βλ. «Storia fiorentina», Francesco Guicciardini, *Opere inedite*, 3, Φλωρεντία, Barbèra, 1859).

36. Στα μέσα του 13ου αιώνα έτσι αποκαλούνταν τα μέλη των νεότερων

και βικτωριανοί ιστορικοί επευφώνησαν τον ξυπόλητο λαναριστή που έσωσε τη ζωή του Γκουιτσαρντίνι βγάζοντάς τον από το φλεγόμενο σπίτι του, παρουσιάζοντας την εξέγερση ως λεηλασία ενός όχλου αναρχικών «σε έξαψη» που αποτραβήχτηκαν «δίχως να επιτύχουν κάτι».³⁷

Παρά την ταξική αφετηρία της εξέγερσης, όπως και των άλλων που κατά καιρούς σημειώνονταν, η ακριβής ερμηνεία της χάνεται στα βάθη της πολυπλοκότητας της εποχής. Το φλωρεντινό *popolo* αποτελούσε μια ετερογενή σύνθεση που περιλάμβανε όχι μόνο την κατώτερη κοινωνική τάξη αλλά και τους γαιοκτήμονες, τους μεγαλέμπορους, τους τραπεζίτες και τους βιοτέχνες, με συχνούς ανταγωνισμούς στη διεκδίκηση της εξουσίας παρότι ανήκαν στην ίδια ελίτ ή, καλύτερα, ακριβώς γι' αυτό, οι οποίοι προσεταιρίζονταν τις δυσχεστερημένες κατώτερες τάξεις για την επίτευξη των σκοπών τους. Στην περίπτωση των «Τσόμπι» ο Σαλβέστρο των Μεδίκων τους είχε υποσχεθεί στήριξη, σε μια υπέρπουσα προσπάθεια ανακατανομής της εξουσίας: παρότι η πολιτική επιρροή της οικογένειάς του βρισκόταν σε ανοδική πορεία –αφού μεταξύ 1343 και 1378 είχε εκπροσωπηθεί 19 φορές στη Σινιορία– το υψηλότερο ποσοστό εκπροσώπησης διατηρούσαν οι Στρότσι, με τους οποίους συναναστρεφόταν ο Πιέρο Αλμπίτσι, ο γιός της κοντέσας Ντονάτι και άλλες ισχυρές αριστοκρατικές οικογένειες, με στόχο την επαναφορά της ολιγαρχίας.³⁸ Ούτε οι λαναριστές είχαν την πρόθεση να γκρεμίσουν το υπάρχον καθεστώς, μόνο να βελτιώσουν τη θέση τους μέσα σε αυτό. Κι αφού πολλές από τις απαιτούμενες επαγγελματικές γνώσεις διέθεταν μέλη της μεσαίας τάξης, αναγκάστηκαν να συνεργαστούν μαζί τους στην παραγωγή. Ο ντι Λάντο συνομιλούσε μαζί τους (κατέληξε στη Βολτέρα όπου έλαβε αξιώματα και πέθανε ως πλούσιος έμπορος μαλλιού της Μόντενα), προκαλώντας μια δυσανεμία που δικαιώθηκε: η ενσωμάτωση της μεσαίας τάξης στους κόλπους τους έδωσε το χρόνο στο *popolo potente* να ανασυνταχθεί επιστρατεύοντας τα πιο συντηρητικά στοιχεία της Φλωρεντίας, τους μισθοφόρους και τους κολίγους. Κι ενώ η συγκέντρωση των αγροκτημάτων και των βοσκοτόπων στα χέρια των λίγων εξαθλίωνε τους κολίγους, αυτοί συνεργάστηκαν στη σφαγή των εξεγερμένων, βλέποντας

συντεχνιών, αλλά από τα μέσα του 14ου αι. ο όρος επεκτάθηκε και στις μάζες των μισθωτών που δεν ανήκαν σε συντεχνίες. Οι καθηγητές Niccolò Rodolico και Gene Brucker τους ταυτίζουν με την κατώτερη κοινωνική τάξη που συχνά εξεγειρόταν. Πράγματι, από τα τέλη του 14ου αι. ο όρος αναφέρεται κυρίως στους Ciompi.

37. N. Machiavelli, *ό.π.*, σ. 121· Oscar Browning, *Guelphs – Ghibellines*, Λονδίνο, Methuen, 1894, σ. 165.

38. Gene Brucker, «The Medici in the Fourteenth Century», *ό.π.*, σ. 14-15.

στην υποσχεθείσα οικονομική αμοιβή και στις λεηλασίες έναν τρόπο να βελτιώσουν τη δική τους ζωή.

Η επόμενη εξέγερση ξέσπασε το 1383, στην καθόλου τυχαία ημέρα της 21ης Ιουλίου, επετείου της εξέγερσης των «Τσόμπι», με σύνθημα «Ζήτω ο λαός και οι συντεχνίες! [...] Φτωχοί της Φλωρεντίας ξεσηκωθείτε για να γλυτώσετε από το ζυγό της δουλείας σας, γιατί με αυτούς που σας διαφεντεύουν θα πεθάνετε στην πείνα». Οι μνημές της παλιάς εξέγερσης ήταν ακόμα νωπές στο μυαλό του *popolo minuto* σε συνδυασμό και με το νέο κύμα πανώλης που είχε κλείσει τις βιοτεχνίες αυξάνοντας την ανεργία και την πείνα. Ωστόσο οι οργανωτές της είχαν αποτελέσει ένα ετερόκλητο μείγμα: αριστοκράτες-επιφανή μέλη του παλαιού καθεστώτος, οι οποίοι στην εξορία τους είχαν συναντηθεί με τα πιο ριζοσπαστικά μέλη των «Τσόμπι» και με καλλιτέχνες.³⁹

Παρά τη στάση των λογίων, οι οποίοι ως μέλη της ελίτ έτειναν να υποτιμούν τις εξεγέρσεις, η Σινιορία ανησύχησε αρκετά ώστε να οργανωθεί σε μια αυταρχικότερη διακυβέρνηση σε θέση να προβλέπει και να συνθλίβει κάθε κίνημα. Το γεγονός ότι οι εξεγέρσεις σημειώνονταν στα απόνερα των επιδημιών πανώλης κι ότι κάθε φορά πυρπολούνταν δεκάδες σπίτια πατρικίων, υποχρέωσε την Κοινοτική Αρχή να προσλαμβάνει φύλακες σε περιόδους πανώλης ενώ αύξαναν κάθε φορά και τον μισθό του Γενικού Επιθεωρητή της αστυνομίας. Μετά την εξέγερση των «Τσόμπι» ο μισθός του εξισώθηκε με του πρέσβη στο ένα χρυσό φιορίνι τη μέρα⁴⁰ και μετά την εξέγερση της Βαλ ντι Κιάνα του 1502 ο μισθός του έφτασε στα δυο χρυσά φιορίνια τη μέρα.⁴¹ *Statutario* του 1415 θα διασφαλίσει και τη σχέση του τραπεζικού συστήματος με τους μεγάλους-μπορους-τραπεζίτες και την εμπορική αριστοκρατία των *Arti Maggiori*. Έκτοτε μόνο αυτοί δικαιούνταν να χρησιμοποιούν το χρυσό φιορίνι στις αγορές. Τα μέλη των μικρότερων συντεχνιών (*Arti Minori*) υποχρεούνταν να χρησιμοποιούν μόνο ασημένια και χάλκινα νομίσματα,⁴² καταδικασμένοι να δραστηριοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά σε τοπικό επίπεδο και με τα μέλη τους να έχουν περιορισμένη συμμετοχή στην πολιτική.

Μετά το 1434 τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού έθεταν οι Μέ-

39. G. Brucker, *The Civic World of Early Renaissance Florence*, N. Jersey, Princeton University Press, 1977, σ. 65, 69.

40. William Connell, «Il commissario e lo stato territoriale fiorentino», *Ricerche storiche* 18 (1988), σ. 605.

41. W. Connell, *ό.π.* σ. 605-606.

42. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 572.

δικοί.⁴³ Η διακυβέρνησή τους, δίχως να ανατρέπει πλήρως την εξουσία των δημοτικών αρχών, κατέληξε να είναι κληρονομική, αφού όσοι βρίσκονταν στην εξουσία ήταν μέλη της οικογένειας. Δεν είναι τυχαίο που ενώ συνδέονταν με διάφορους τρόπους με την οικογένεια Μπάρντι, από το 1435 και μετά οι τελευταίοι ελάχιστα αναφέρονται στις λίστες του Συμβουλίου της Κοινότητας. Η μετάβαση από τον δήμαρχο στον άρχοντα, ο μετασχηματισμός της Σινιορία σε Πριγκιπάτο, είχε αρχίσει. Η νέα ηγεμονική τάξη που δημιουργείται είναι των Πριγκίπων.

Μέδικοι, οι «τραπεζίτες του Θεού»

Το 1475 ο Σάντρο Φιλιπέπι, ο μικρότερος γιος ενός βυρσοδέψη ο επονομαζόμενος Μποτιτσέλι, ζωγράφισε την «Προσκύνηση των Μάγων», σωστότερα, την προσκύνηση των Μεδίκων: οι τρεις σοφοί που προσκυνούν είναι ο Κοσμάς ο Πρεσβύτερος γονατιστός μπροστά στο βρέφος, κοντά στην Παρθένο στέκονται οι γιοι του Πιέρο και Τζιοβάνι και ακολουθούν τα εγγόνια του, Λορέντσο ο Μεγαλοπρεπής και Τζουλιάνο με φόντο, αντί για αγγέλους, μέλη της αυλής των Μεδίκων. Οι Μέδικοι είχαν αγοράσει με τον πλούτο τους μια θέση κοντά στο Χριστό απ' όταν ζούσαν, αλλά το μήνυμα του πίνακα ήταν περισσότερα από ένα εγκώμιο στην οικογένειά τους. Ήταν επισήμανση προς τον Πάπα Σίξτο Δ' πως η δυναστεία τους, έχοντας ταυτίσει τα συμφέροντά της με τη Φλωρεντία, είχε απορροφήσει την Κοινότητα και κανένας δεν μπορούσε να κλονίσει αυτή την απόλυτη σχέση. Είναι γνωστή η απάντηση της Σινιορία στις 21 Ιουλίου 1478 στον Σίξτο για το ανάθεμά του στον Λορέντσο τον Μεγαλοπρεπή: «η Φλωρεντία ταυτίζεται με τους Μεδίκους [...] καλύτερα ο Άγιος Πατέρας να ασχολείται με τα καθήκοντά του στην Αγία Έδρα κι όχι με την απελευθέρωση της Φλωρεντίας από τον τύραννο Λορέντσο».⁴⁴

Ας γυρίσουμε, όμως, στα πρώτα χρόνια τους στην πόλη. Αρκεστά σκοτεινά, δεδομένου ότι τα φλωρεντινά αρχεία παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες γι' αυτούς τους ατίθασους νεοφερμένους που επιδίδονταν σε βίαιες οδομαχίες από τη μεριά των Μαύρων Γουέλφων και συγκέντρωναν καταδίκες για καυγάδες, επιθέσεις, δολοφονίες. Από το 1343

43. Από το 1434 και μετά –όπως γράφει ο Λορέντσο ο Μεγαλοπρεπής– η οικογένεια των Μεδίκων δαπάνησε 663.000 φιορίνια, σε φιλανθρωπίες, σε κτήρια και σε φόρους (βλ. Janet Ross, *Lives of the early Medici as told in their correspondence*, Λονδίνο, Chatto, 1910, σ. 155).

44. Mandell Creighton, *A history of the papacy during the period of the reformation*, τ. 1, Λονδίνο, Longmans, Green, 1882, σ. 79-80.

ως το 1360 πέντε είχαν καταδικαστεί σε θάνατο για σοβαρά εγκλήματα, παρότι δεν εκτελέστηκαν. Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε κυρίως από το 1400 που αρχίζουν να κυριαρχούν στην πόλη, αλλά από το *Libro di Memorie* (1373/4) του κόντε Φιλίνιο των Μεδίκων μαθαίνουμε πως είχαν έρθει από το Mugello, βορειανατολικά της Φλωρεντίας. Εκεί επιδίδονταν ως το 1318 σε συμβολαιογραφικές πράξεις που σχετίζονταν με αγορές οικιών, αγροκτημάτων και δασών, έχοντας συγχρόνως κατηγορηθεί για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας. Στη Φλωρεντία θα ενταχθούν στη Συντεχνία των Αργυραμοιβών. Από τα αρχεία του *Monte comune* του 1345, στα οποία φυλάσσονταν λογαριασμοί του δημοσίου, κείμενα διοικητικά, φορολογικά, δικαστικά, νομοθετικές πράξεις και ψηφίσματα, προκύπτει ότι είχαν περιορισμένες επενδύσεις: μόλις 2.790 χρυσά φιορίνια κι ούτε έδειχναν διατεθειμένοι να συμβάλλουν στα οικονομικά της Κοινότητας. Ανάλογα, όταν το 1364 του πολέμου με την Πίζα αποφασίστηκε αναγκαστικό δάνειο 94 χιλιάδων φιορινιών, τα είκοσι νοικοκυριά των Μεδίκων κατέβαλαν μόνο 304 φιορίνια ενώ οι Αλμπίτσι 566 φιορίνια και οι Στρότσι 2.063 φιορίνια, που μαρτυρά πως ακόμα τότε οι Μεδικοί βρίσκονταν σε μέτρια οικονομική κατάσταση.⁴⁵ Στις αρχές του 15ου αιώνα όμως ήταν σε θέση να δίνουν μέχρι και 10% τόκο στις καταθέσεις, την ίδια εποχή που οι Περούτσι έδιναν τόκο 8%.⁴⁶

Ο Τζιοβάνι του Αβεράρντο Γ' των Μεδίκων (1360-1429), ο αποκαλούμενος Μπίτσι, διαφοροποίησε τη μοίρα μιας οικογένειας που ως τότε έμοιαζε με όλες τις άλλες της μεσαίας τάξης που είχαν ξεκινήσει τις χρηματοοικονομικές δραστηριότητές τους στην αγορά πίσω από ένα *tavoletto* σκεπασμένο με χαλί. Αξιοποιώντας τα 1.500 χρυσά φιορίνια προίκα του γάμου του με την αριστοκράτισσα Πικάρντα Μπουέρι έγινε μικρός εταίρος του τραπεζίτη Vierì των Μεδίκων στη Ρώμη, όπου συνδέθηκε στενά με τον Πάπα Ιωάννη ΚΓ'. Ο τελευταίος του παραχώρησε τη δραστηριότητα που σχετιζόταν με το Αποστολικό Επιμελητήριο (*Reverenda Camera Apostolica*), το διαχειριστικό όργανο του Βατικανού που συνέλεγε τους φόρους, επιτρέποντας στον Τζιοβάνι να εισπράττει τα δέκατά τους με ένα ποσοστό κέρδους. Την ίδια εποχή η Φλωρεντία ζούσε στην αφθονία των σχεδόν ατέλειωτων εμπορικών ειδών, με τους φόρους από τη διακίνηση προϊόντων από και προς την πόλη —από ψάρια, ζώα, λαχανικά, κρασί, αλάτι, ζάχαρη, ρούχα, στρώματα και κολάρα σκυλιών μέχρι άδειες χρήσης

45. G. Brucker, «The Medici in the Fourteenth Century», *ό.π.*, σ. 1-2, 4-5· ASF, MaP 152, 88r.

46. P. Spufford, *ό.π.*, 347.

αλευρόμυλων και επαγγελμαμάτων δανειοδοτήσεων— να έχουν φέρει τη δεκαετία 1366-1376 εισόδημα στην Κοινότητα 300 χιλιάδων φιορινιών.⁴⁷ Ήταν καιρός για τον Τζιοβάνι να επιστρέψει στην Τοσκάνη, να πολιτευτεί σε Φλωρεντία και Πιστόια και να ιδρύσει στη Φλωρεντία την πρώτη τράπεζα λίγα βήματα από τον καθεδρικό ναό, ιδρύοντας υποκαταστήματά της στην Πίζα, την Αβινιόν, τη Γενεύη, την Μπρυζ, το Λονδίνο και αλλού.⁴⁸ Το 1418 αγόρασε σπίτι στην ήσυχη Βία Λάργκα, στην ενορία του Σαν Λορέντσο, του πρώτου καθεδρικού της Φλωρεντίας τον 4ο αιώνα. Με τις εκκλησίες να αποτελούν τους χώρους συγκέντρωσης των ενοριτών και χώρους προβολής των ισχυρότερων εξ αυτών, ο Τζιοβάνι προσέλαβε τον αρχιτέκτονα Φίλιππο Μπρουνελέσκι να μεγαλύνει την ενοριακή βασιλική γκρεμίζοντας τις παράπλευρες μικρές οικίες. Η γειτονιά δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο στους γάμους των Μεδίκων. Παντρεύονταν γείτονες σε ποσοστό 14% τη στιγμή που οι αριστοκρατικές οικογένειες παντρεύονταν γείτονες σε ποσοστό 36%. Αντίθετα, στις εμπορικές συναλλαγές προτιμούσαν μέλη της ενορίας τους σε ποσοστό 57%.⁴⁹

Με τον καιρό όλοι ήθελαν λογαριασμό στο τραπεζικό ίδρυμα των Μεδίκων, του οποίου τη φερεγγυότητα εγγυόταν η μεγάλη μεσαιωνική δύναμη που ήταν η Καθολική Εκκλησία. Το ήμισυ των εσόδων της οικογένειας προερχόταν για πολλά χρόνια από το υποκατάστημα της Ρώμης, όπου οι αυτοαποκαλούμενοι «τραπεζίτες του Θεού», με μότο «κάνουμε ανταλλαγές και εμπόριο με τη βοήθεια του Θεού και της καλής τύχης», εισέπρατταν το ποσοστό από τα συλλεχθέντα χρέη προς την παπική εκκλησία: έστελναν το λογαριασμό στον υποψήφιο ή στον εκλεγέντα επίσκοπο κι αν καθυστερούσε την πληρωμή τον απειλούσαν πως θα γράψουν στη Ρώμη να τον αφορίσει.⁵⁰

Υιοθετώντας ο Τζιοβάνι τη χρηματική γαιοπρόσοδο που μετέτρεπε σε κεφάλαιο τη γαιοκτησία—δίχως η τελευταία να χάνει το ιδεολογικό της κύρος— αποτέλεσε έναν από τους κομιστές των αλλαγών που αποδιάθρθωναν τη φεουδαρχία, αφού εκμίσθωνε γη, φάρμες, καταστήματα και προνομιά ακίνητα (αστικές και προαστιακές βίλες). Δυο χρόνια

47. G. Salvemini, *ό.π.*, σ. 43· Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 23, 558-559, 570.

48. Στη Σύνοδο της Κωσταντζας (1414-1418) ο Πάπας Ιωάννης (Baldassare Cossa) καθαιρέθηκε και φυλακίστηκε. Ο Τζιοβάνι, μη ξεχνώντας τη βοήθεια που του είχε κάποτε προσφέρει, πλήρωσε 30 χιλ. χρυσά φιορίνια και τον απελευθέρωσε («I Medici», Mediateca di Palazzo Medici Riccardi, scheda 5/9).

49. J. Padgett, Ch. Ansell, *ό.π.*, σ. 1285.

50. Raymond de Roover, «The Medici Bank Financial and Commercial Operations», *The Journal of Economic History* 6 (1946), σ. 153, 165-166.

προτού πεθάνει είχε δηλώσει εισόδημα 81.072 φιορίνια, ποσό που τον καθιστούσε, μετά τον τραπεζίτη Πάλα ντι Ονόφριο Στρότσι, τον πλουσιότερο άνθρωπο στην πόλη. Η κηδεία του είχε στοιχίσει τρεις χιλιάδες χρυσά φιορίνια.⁵¹ Όταν ολοκληρώθηκε η ανέγερση του νέου αρχοντικού των Μεδίκων, το Παλάτσο Μέντιτσι (Μέντιτσι-Ρικάρντι, απ' όταν αγοράστηκε από τους δεύτερους), έργο του Μικελότσο που η αρχιτεκτονική του απλότητα καθόρισε το μοντέλο της φλωρεντινής αστικής αρχιτεκτονικής,⁵² μετακόμισε σε αυτό ο γιος του Τζιοβάνι, Κοσμάς ο Πρεσβύτερος (1389-1464). Ο Κοσμάς συνέβαλε στο μετασχηματισμό της κοινότητας σε «αυταρχικό κράτος» —όπως το χαρακτηρίζει ο καθηγητής Gene Brucker— παρότι με τα έργα που ανέγειρε στην πόλη φρόντισε να λατρεύεται μετά θάνατον ως εξευγενισμένος ηγεμόνας. Ωστόσο, παρά την πλούσια συλλογή βιβλίων που είχε στο αναγνωστήριό του,⁵³ φαίνεται πως πολύ απείχε από το πνευματικό ιδεώδες του ανθρώπου του 15ου αιώνα, αφού δεν είχε γράψει τίποτα περισσότερο από κάμποσα γράμματα με βωμολοχίες.⁵⁴ Έχοντας όμως προσφέρει πλουσιοπάροχα δώρα όσο ζούσε, από σπάνια χειρόγραφα μέχρι αγροκτήματα, οι ευεργετηθέντες που συνέχισαν να εξαρτώνται από τον πλούτο και την προστασία των Μεδίκων (κι από άλλες πόλεις της Τοσκάνης απευθύνονταν σε αυτούς για βοήθεια) εξύμνησαν αυτόν και τους απογόνους του.

Ο Λορέντσο ο Μεγαλοπρεπής (1449-1492) τήρησε πιστά τη συγκεντρωτική πολιτική της οικογένειας, μια κάθετη ιεραρχία που απέκλειε άλλες οικογένειες από τη διακυβέρνηση, με τα ονόματα των Arti Minori να εμφανίζονται πλέον σποραδικά και περιστασιακά στη λίστα του Συμβουλίου της Κοινότητας. Οι Πάτσι από τους λόφους του Φιέζολε, ελληνικής καταγωγής όπως τα γεροντότερα μέλη ισχυρίζονταν, με τραπεζικά καταστήματα στις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, είχαν σφραγίσει τη σχέση τους με τους Μέδικους παντρεύοντας έναν γιο τους με την 13χρονη Μπιάνκα, την αδελφή του Λορέντσο. Παρά την κουμπαριά, τους

51. «I Medici», Mediateca di Palazzo Medici Riccardi, scheda 5/9.

52. Ο «πόλεμος» των οικογενειών θα οδηγήσει τον τραπεζίτη Πίτι να προσλάβει επιφανείς αρχιτέκτονες για να σχεδιάσουν ένα μεγαλύτερο μέγαρο και με μεγαλύτερα παράθυρα για τη δική του οικογένεια, στην απέναντι όχθη του Άρνο, το Παλάτσο Πίτι.

53. Εκτός από τα όπλα και το ταμείο βρέθηκε βιβλιοθήκη με 60 περίπου τόμους από συγγράμματα αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων, πατερικά κείμενα, κείμενα του Δάντη, του Πετράρχη και του Βοκάκιου (ASF, MaP 129).

54. James Hankins, «Cosimo De' Medici and the 'platonic academy'», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 53 (1990), σ. 146.

απέκλειε από τη διοίκηση, ένας λόγος που οδήγησε στη «συνομωσία των Πάτσι», όρος αμφιλεγόμενος ωστόσο, δεδομένου ότι εμπλεκόταν και ο Πάπας Σίξτος Δ'.⁵⁵ Ο Λορέντσο προστάτευε το εμπόριο και χρηματοδοτούσε καλλιτέχνες ώστε να εξωραϊζεται η πόλη και να εξυμνείται η διακυβέρνησή του, αλλά κρατούσε αποκομμένο το λαό από τη δυναμική του ύστερου 15ου αιώνα που εθνικοποιούσε την Αναγέννηση. Κι ούτε αρκούσε στους φτωχούς, που ρακένδυτοι επαιτούσαν στα ανήλιαγα σοκάκια, η διανομή ψωμιού κάθε Πάσχα και Χριστούγεννα. Τάχθηκαν, όπως και οι πολιτικοί αντίπαλοι των Μεδίκων, με τον δομινικανό «κήρυκα της απελπισίας» αδελφό Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα (1452-1498). Αρνούμενος ακόμα και να επισκεφτεί τον Λορέντσο όπως απαιτούσε το εθιμοτυπικό όταν εκλέχτηκε ηγούμενος στο μοναστήρι του Αγίου Μάρκου, κατήγγελλε τους Μεδίκους για αλαζονεία, ασωτία, απαλλοτρίωση των περιουσιακών στοιχείων των φτωχών και σφοδρή επιθυμία για πλούτο, γοητεύοντας τη Φλωρεντία των εκκωφαντικά δυο κοινωνιών, όπου μια υπηρέτρια έπαιρνε 10 χρυσά φιορίνια το χρόνο και ο δήμαρχος δεκαπέντε χιλιάδες.⁵⁶ Σε μια εποχή που οι πολυτελείς νομικές σπουδές κόστιζαν πάνω από 500 χρυσά φιορίνια, όπως μαθαίνουμε από τις *Ιστορίες* του νομικού Φραντσέσκο Γκουιτσαρντίνι (1482-1540),⁵⁷ ο τραπεζίτης Τζιο-

55. Η σχέση του Λορέντσο με τον Σίξτο ψυχράθηκε απ' όταν απέκλεισε τον αδερφό του Τζουλιάνο από το χρίσμα του καρδινάλιου. Αντίστοιχα, ο Σίξτος, δυσανεστημένος που οι Μεδικοί αρνήθηκαν τη χρηματοδότηση της εκστρατείας του στην Ήμολα, παραχώρησε στην Τράπεζα των Πάτσι (στη Ρώμη) τους παπικούς θησαυρούς. Δυσανεστημένος μαζί τους ήταν και ο αρχιεπίσκοπος Πίζας Φραντσέσκο Σαλβιάτι, επειδή στο διορισμό του είχαν προβάλει βέτο· ο Σίξτος τον διόρισε παρακάμπτοντας τους Μεδίκους. Το Πάσχα, 26 Απριλίου 1478, δυο άνδρες επιτέθηκαν με σιλήτο στους Λορέντσο και Τζουλιάνο ενόσω εκκλησιάζονταν στον καθεδρικό ναό· ο Τζουλιάνο έπεσε νεκρός, αλλά ο Λορέντσο διέφυγε περιφρουρούμενος από το πλήθος. Οι δολοφόνοι και ο αρχιεπίσκοπος κρεμάστηκαν από τα παράθυρα του Παλάτσο Βέκιο. Κι άλλοι θανατώθηκαν, και τον ιππότη Τζιάκοπο που κατέφυγε στους λόφους κατέδωσαν για 50 φιορίνια, τον αποκεφάλισαν κι έσυραν το κεφάλι του ως το Πόντε Βέκιο, αλλά κι όταν ενταφιάστηκε η σορός του ανασύρθηκε και διαμελίστηκε. Με παρέμβαση του Λορέντσο επιτράπηκε στον Γουλιέλμο Πάτσι, σύζυγο της αδελφής του, να εγκατασταθεί 20 γλμ. έξω από τη Φλωρεντία (N. Machiavelli, *ό.π.*, σ. 288-294· M. Creighton, *ό.π.*, σ. 73, 75-76). Για τους παραπάνω λόγους, στο παρεκκλήσι των Πάτσι που ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1470 από τον Μπρουνελέσκι συμπίπτοντας με την πτώση της οικογένειας, κανένα μέλος δεν ενταφιάστηκε.

56. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 511· G. Caponni, 1876, σ. 256.

57. Από σημειώσεις του Λεονάρντο ντα Βίντσι, ο οποίος το 1493 κινούνταν βόρεια του Κόμο, μαθαίνουμε πως στα χωριά μια κανάτα κρασί κόστιζε ένα σόλδι, το ίδιο 450 γραμμ. μοσχαρίσιο κρέας, το ίδιο μια ποσότητα αυγών και δέκα

βάνι Τορναμπουόνι έδωσε χίλια χρυσά φιορίνια αμοιβή στον Ντομένικο Γκιρλαντάιο για να φιλοτεχνήσει το παρεκκλήσι της οικογένειάς του στη Σάντα Μαρία Νοβέλα⁵⁸ ενώ και την οικία του σχεδίασε ο Μικελότσο, ο αρχιτέκτονας του ανακτόρου των Μεδίκων. Αλλά ας μην ξεχνάμε πως μια Τορναμπουόνι ήταν η μητέρα του Λορέντσο και ένας Τορναμπουόνι ήταν ο διευθυντής της τράπεζας των Μεδίκων στη Ρώμη.

Οδεύοντας ο βασιλιάς Κάρολος Η΄ της Γαλλίας προς την κατάληψη του θρόνου της Νάπολης εισβάλλει στην Τοσκάνη (1494). Ο Λορέντσο είχε πεθάνει και ο νέος κυβερνήτης της πόλης, ο 21χρονος γιος του, έπαιζε το ιδιαίτερα διαδεδομένο *pallone* στην πλατεία Σάντα Κρότσε αδιάφορος για την πολιτική και τις επιχειρήσεις της οικογένειας –στην πραγματικότητα η παρακμή της τράπεζας των Μεδίκων είχε ξεκινήσει από τα χρόνια του Λορέντσο, αφού το τραπεζικό δίκτυό τους είχε περιοριστεί σε Φλωρεντία, Ρώμη και Λυόν, με τον Λορέντσο να οικειοποιείται χρήματα από το κοινοτικό ενεχυροδανειστήριο για να περισώσει τις τράπεζες της οικογένειας.⁵⁹ Εξαγριωμένος ο κόσμος από την απάθεια του Πιέρο στη γαλλική απειλή τού πέταξαν πέτρες κι όρμησαν στο Παλάτσο Μέντιτσι, βγάζοντας στους δρόμους τάπητες, σπασμένα έπιπλα και έργα τέχνης· έκτακτο συμβούλιο τον επικήρυξε για δυο χιλιάδες φιορίνια και μόλις που πρόλαβε να διαφύγει στη Μπολόνια. Ο Σαβοναρόλα ανέλαβε τη διαχείριση της πόλης ξεκινώντας από την οικονομική ενίσχυση των εκκλησιών και των φτωχών. Υποχρέωσε τους κατοίκους να αφήνουν με την κατάθεση κάθε διαθήκης εβδομήντα σόλδια (τότε περίπου μισό φιορίνι) για τη συντήρηση του *Duomo*⁶⁰ και για να παραγκωνίσει τους Εβραίους τοκογλύφους –οι Εβραίοι θεωρούσε πως έπρεπε να προσηλυτιστούν κι όχι να διώκονται– θέσπισε το *Monte di Pietà* (της Θλίψης) που δάνειζε χρήματα για την κάλυψη των απόρων· μετά το θάνατό του έχασε σχεδόν εξ ολοκλήρου τη φιλανθρωπική λειτουργία του κι έγινε ένα συνηθισμένο χρηματοπιστωτικό ίδρυμα.⁶¹ Πολέμιος της αισθητικής ελευθεριότητας μιας τέχνης που θεωρούσε επιτηδευμένη όσο και οι πάτρωνές της επέβαλλε ασκητισμό και ο πιο διάσημος οπαδός της οδύνης, ο

δηνάρια πωλούνταν το αλάτι και το βούτυρο (*The Notebooks of Leonardo Da Vinci*, N. Υόρκη, Raynal & Hitchcock, 1939, σ. 362).

58. J. Wood Brown, *ό.π.*, σ. 129.

59. Richard Goldthwaite, «The Medici Bank and the World of Florentine Capitalism», *Past & Present* 114 (1987), σ. 8.

60. Ed. Staley, *ό.π.*, σ. 522.

61. ASF, MaP 3· Pasquale Visari, *Life and times of Girolamo Savonarola*, τ. 1, Λονδίνο, Unwin, 1888, σ. 295-296.

Μποτιτσέλι, έριξε πίνακές του στη «Falò delle vanità» (πυρά της ματαιοδοξίας) που θα ανάψει το 1497 στην πλατεία της Σινιορία, στην οποία κάηκαν καθρέφτες, καλλυντικά, μουσικά όργανα, παρτιτούρες, γυναικεία καπέλα, χειρόγραφα, βιβλία και έργα τέχνης.⁶² Την ανατροπή του σχεδίαζαν οι υποστηρικτές των Μεδίκων αλλά ο μεγαλύτερος εχθρός του παρέμενε ο Πάπας Αλέξανδρος ΣΤ', τον οποίο διαρκώς κατήγγελλε για διαφθορά. Με αφορμή τη σιτοδεία του 1497 που έπληξε την επιρροή του ο Πάπας τον αφόρισε και διέταξε την απομάκρυνσή του από το κοινόβιο. Εκείνος είχε αδιαφορήσει με το ξέσπασμα της πανούκλας αφιερώθηκε στη φροντίδα των άρρωστων μοναχών της μονής. Συνελήφθη και τον έκαψαν μαζί με συντρόφους του στην πυρά που άναψε στην πλατεία της Σινιορία, η τρίτη που είχε ανάψει για «αιρετικά» κηρύγματα από το 1328 ως το 1498 και η διασημότερη. Κι όπως συνηθιζόταν, για να μη μετατρέπεται ο τάφος αιρετικών σε τόπο λατρείας, τα υπολείμματά του ρίχτηκαν στον Άρνο. Αλλά για καιρό κάποιοι πιστοί του τον θυμούνταν, γιατί έριχναν λουλούδια στο ποτάμι.

*Από τα statutàrii ως τις εξεγέρσεις,
ένας δρόμος προς την πολιτική χειραφέτηση*

Οι Φλωρεντίνοι, τουλάχιστον οι χρονικογράφοι και οι ιστορικοί της εποχής από τους οποίους έχουμε πληροφοριακό υλικό, δεν υπήρξαν οι πιο αντικειμενικοί παρατηρητές μιας πόλης την οποία, όπως έλεγαν οι αντίπαλοί της, εξουσίαζε ο πλούτος και ο φόβος των συχνών δημόσιων αποκεφαλισμών και απαγχονισμών για όσους αμφισβητούσαν την αυθεντία των *Priori*.⁶³ Από την άλλη πλευρά, η εκκοσμικευμένη πολιτική της Σινιορία, η οποία με νομοκανόνες απέτρεπε την επαναφορά της αριστοκρατίας απευθυνόμενη για τη στήριξη αυτής της πολιτικής στους κατοίκους της πόλης μέσω των φόρων, πιστώνεται σε μεγάλο βαθμό το χτίσιμο μιας πολιτικής αντίληψης που σταδιακά απέδωσε στον όρο *popolo* περισσότερα από την έννοια του ανώνυμου λαού· του έδωσε την έννοια του *πολίτη*, έστω κι αν οι υποχρεώσεις του έφταναν ως εκεί που ακουγόταν η καμπάνα του καθεδρικού. Η θρησκευτική πίστη συγχώνευε την

62. Giorgio Vasari, *Καλλιτέχνες της Αναγέννησης*, μεταφρ.-σχόλια Στ. Λυδάκης, Αθήνα, Κανάκη, 1995, σ. 197, 276.

63. Στον κατάλογο των αξιόποινων πράξεων, *Descrizione dei delinquenti stati condannati a morte in Firenze*, Φλωρεντία, Pagani, 1801, διαπιστώνουμε τα άμεσα αντανάκλαστικά του *Priorato delle Arti* για όσους έκαναν απάτες στο εμπόριο ή εξεγείρονταν εναντίον τους.

ετερογενή σύνθεση του *popolo*, που με μια λέξη περιέγραφε τους πιστούς της κοινότητας περιλαμβάνοντας, όπως προαναφέρθηκε, όχι μόνο την κατώτερη κοινωνική τάξη αλλά και τους γαιοκτήμονες, τους τραπεζίτες, τους μεγαλέμπορους και τους βιοτέχνες. Έτσι, όταν ο αριστοκρατικής καταγωγής Μπενεντέτο Αλμπέρτι, ευρισκόμενος στη σάλα του Συμβουλίου άκουσε τους «Τσόμπι» που είχαν εξεγερθεί, κοίταξε από το παράθυρο και κραύγασε «Viva il popolo»⁶⁴ τασσόμενος μαζί τους, γεγονός που οδήγησε στην εξορία την οικογένειά του —ένας λόγος που ένας από τους *Homo Universalis* της Αναγέννησης, ο Λεόν Μπατίστα Αλμπέρτι, γεννήθηκε στη Γένοβα. Ανάλογα, το σύνθημα της εξέγερσης εναντίον του Βάλτερ VI της Βρυέννης, τον ξένο από τη γαλλική αριστοκρατία που *magnati* και *popolani* εξίσου είχαν αποδεχτεί ως λύση στη διευθέτηση του χρέους, ήταν «ζήτω ο λαός και η κοινότητα της Φλωρεντίας».⁶⁵

Από την άλλη πλευρά, η γενικευμένη έννοια του *popolo* δεν σημαίνει ότι οι εξεγέρσεις του *popolo minuto* αναπτύσσονταν σε πολιτικό κενό. Ο διπλωμάτης Νικολό Μακιαβέλι (1469-1527) γνωρίζει το μίσος των εξαθλιωμένων (απέναντι στων οποίων τις αξιώσεις ο ίδιος στεκόταν εχθρικά) «για τους πλούσιους κατοίκους και προεξάρχοντες των μεγάλων συντεχνιών» και προβαίνει σε μια επιπλέον κοινωνική υποδιαίρεση, αντί για *popolo*, τους αποκαλεί *plebe*.⁶⁶ Αλλά είναι η εποχή ενός νέου πολιτικού πνεύματος που, όπως έχει επισημάνει ο Gene Brucker, έχει μετατρέψει τη θρησκευτικού τύπου τοπικιστική αφοσίωση σε έναν εκκοσμικευμένο πατριωτισμό που βρίσκει και τον Μακιαβέλι γνώστη των απαιτούμενων αλλαγών: «την ασφάλεια του Κράτους δεν μπορούν να εγγυηθούν τα μισθοφορικά στρατεύματα» αλλά ένας στρατός «από κατοίκους της πόλης» γράφει,⁶⁷ αντιμετωπίζοντας τον ανώνυμο πληθυσμό ως το νέο κοινωνικό υποκείμενο και σε ρήξη με τον πεπαλαιωμένο θεσμό του μισθοφορικού στρατού, άχρηστου, όπως τον θεωρεί, στην πατριωτικού χαρακτήρα υπεράσπιση της πόλης-κράτους.

Ο δρόμος προς τη νεότερικότητα πέρασε ακόμα και μέσα από την καθιέρωση του επαχθούς *Monte comune*, μπροστά στου οποίου την τοκογλυφία —αφού είχε φτάσει να δανείζει με επιτόκιο 15%— και οι κληρικοί σιωπούσαν.⁶⁸ Ωστόσο, η επώδυνη για τους κατοίκους υποχρεωτική λήψη

64. G. Capponi, «Tumulto de' Ciompi», *ό.π.*, σ. 236.

65. G. Villani, *Istorie fiorentine*, τ. 8, Μιλάνο, Società Tipografica de' Classici Italiani, 1803, σ. 2, 44.

66. N. Machiavelli, *ό.π.*, σ. 115.

67. N. Machiavelli, *Il principe*, Italia 1814 (brossura muta), σ. 47-48.

68. P. Gallagher, *ό.π.*, σ. 34.

δανείων κάθε φορά που το *Priorato delle Arti* αποφάσιζε έναν πόλεμο, που δεν βελτίωνε τη ζωή τους αλλά εξασφάλιζε στους κατέχοντες ευρύτερη αγορά και ελευθερία συναλλαγής, οδήγησε, με την εδαφική επέκταση που απορροφούσε κωμοπόλεις και χωριά, στη μετατροπή των πόλεων-κρατών σε εδαφικό κράτος. Η Αγία Έδρα επίσης συνέδραμε στη δημιουργία του. Βγήκε ισχυρότερη από τους πολέμους με τους αυτοκράτορες, δημιουργώντας ήρωες-στρατιωτικούς και στρατιωτικούς-αγίους που ως πολιούχοι των πόλεων απαθανατίστηκαν στην τέχνη των ναών να ποδοπατούν τους εχθρούς της κοινότητας, ώστε οι πόλεμοι, όσο και οι διώξεις των αιρετικών, να έχουν αποτελέσει μέρος μιας θεολογίας-πολιτικής μηχανής που ενοποιούσε πολιτικά και πολιτισμικά τις αυτοδιοικούμενες πόλεις. Από αυτό ορμώμενοι οι πιεμοντέζοι εθνικιστές του 19ου αιώνα ονόμασαν «Νεο-Γουέλφοι» το πατριωτικό κίνημά τους για την ιταλική ενοποίηση υπό την πολιτική και πνευματική ηγεμονία του Πάπα.

Η Σινιορία, η ίδια που είχε θεσμοθετήσει την κατηγοριοποίηση των κοινωνικών τάξεων σε ανθρώπους «με λίπος» (*popolo grasso*) και σε «κοκαλιάρηδες» (*popolo magro*), παρήγαγε και τον πολιτικό άνθρωπο. Με τα *statutarii* εκπαίδευσε το λαό σε ένα πολίτευμα με σταθερά χαρακτηριστικά, ή με νόμους για σύνθετα ή απλά ζητήματα, που όλοι, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, υποχρεούνταν να αποδέχονται και να τηρούν. Στους φοιτητές του *Studium Generale* απαγορευόταν να φορούν ενδύματα από «ευγενές ύφασμα» και είχαν τη δικαιοδοσία να ψηφίζουν αυτοί για τον διευθυντή της σχολής τους. Η Νέα Αγορά (σήμερα Λότζια ντελ Πορτσελίνο), εκτός από την υποχρέωση των τραπεζιτών και των εμπόρων να αποδίδουν φόρο 2% στην Κοινότητα με κάθε συμφωνία που έκλειναν, διεπόταν και από συμπεριφορικούς κανόνες, αφού, εκτός από τη βρωμιά και το χάος της, υπήρχαν και καυγάδες: αν το φορτωμένο μούλκι κάποιου κλώτσαγε τυχαία έναν άλλο, ο θιγόμενος επέστρεφε το χτύπημα κι άρχιζαν οι βρισιές, οπότε ο «κατηγορούμενος» δενόταν στην κολόνα στη μέση της αγοράς και διαπομπευόταν παραδειγματικά. Νόμος του 1417 υποχρέωνε τους κατοίκους να αντιμετωπίζουν με σεβασμό και τον περίβολο του Όρσανμικελε. Όσοι έδεναν εκεί όνους και βοοειδή κι όσοι άφηναν εμπορεύματα και σκουπίδια πλήρωναν πρόστιμο σαράντα σόλδια,⁶⁹ αφού το ιερό μετασχηματιζόταν σε σύμβολο αδιαμφισβήτητης πολιτικής ισχύος των συντεχνιών: στις εξωτερικές κόγχες του σταδιακά προστίθονταν αγάλματα των αγίων προστατών τους, υπενθύμιση πως παρά τον μεταξύ τους σκληρό ανταγωνισμό οι νόμοι της Σινιορία ήταν συνεκτικοί των συμφερόντων του εμπορίου και της Κοινότητας.

69. Οδηγία 252/1415, Ed. Staley, ό.π., σ. 18, 185, 527-529.

Η δύναμη του πολίτη χτιζόταν κι απ' την «Πύλη του Παραδείσου» του Βαπτιστηρίου –όπου οι βιβλικές μορφές χάνουν την πρωτοκαθεδρία τους μέσα στην καταιγιστική παρουσία μορφών που δεν είναι προύχοντες αλλά καθημερινοί άνθρωποι– ως τις αντιπαραθέσεις καθολικών και ετερόδοξων θεολόγων-ιεροκληρύκων από άμβωνες των εκκλησιών, που οδηγούσαν με ασφαλή τρόπο την κοινωνία στη συνειδητοποίηση του ρόλου της ως παράγοντα κριτικής κι όχι απλής παρατήρησης και ως παράγοντα άσκησης κοινωνικής και πολιτικής επιρροής. Ο τίτλος *Pater Patriae* («Πατριάρχης») που μετά θάνατον αποδόθηκε στον Κοσμά τον Πρεσβύτερο κατά τη συνήθεια των αρχαίων να τιμούν τους άξιους πολίτες, αποτελούσε ένδειξη πως η φλωρεντινή ελίτ, με τη χρηματοδότηση αγαλμάτων στους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους που αντέγραφαν τα ρωμαϊκά γλυπτά, αφενός οικειοποιούνταν τη ρωμαϊκή αρχαιότητα ως δικό τους παρελθόν εντάσσοντας στην ιδεολογία της στοιχεία ιστορικής συνέχειας, αφετέρου είχε συνειδητοποιήσει πως η σύνδεση των προγόνων με την πνευματική καλλιέργεια έδινε πειστικό περιεχόμενο στη δημαγωγία και τη διαπαιδαγώγηση.

Όλα έχτιζαν το πολιτικό αίσθημα του *ανήκειν* στη Φλωρεντία, που χαρακτήριζε και τον ασυμβίβαστο Βοκάκιο που έπαιζε το απαγορευμένο παιχνίδι, τα ζάρια, και είχε καυτηριάσει με το *Decamerone* την υποκρισία της εποχής του. Το 1374 ο διάσημος σε Ιταλία και Γαλλία Πετράρχης είχε βρεθεί νεκρός πάνω στα χαρτιά του, αλλά στη διαθήκη του άφησε στον καλό του φίλο 50 φιορίνια για να αγοράσει ξύλα και πανωφόρι για το κρύο του χειμώνα. Ο Βοκάκιος πέθανε ενάμιση χρόνο αργότερα προσφέροντας για την επισκευή των τειχών αντί για τα 10 σόλδια που ήταν υποχρεωμένος, 25 χρυσά φιορίνια,⁷⁰ όταν τα 10 φιορίνια των επιφανών Στρότσι και Τορναμπουόνι θεωρούνταν γενναιόδωρη προσφορά. Ο Γκιρλαντάιο περιγράφει μια εκκοσμικευμένη πόλη (με έναν υπόρρητο έπαινο για τους Μέδικους) όταν ολοκληρώνοντας το παρεκκλήσι Τορναμπουόνι σημειώνει μαζί με την ημερομηνία: «Το 1490 η πιο όμορφη πόλη για τον πλούτο, τις νίκες και το εμπόριο, διάσημη για τα μνημεία της, απολαμβάνει αφθονία, υγεία και ειρήνη».⁷¹ Βέβαια, ένας ισχυρισμός πως οι καλλιτέχνες είχαν βαθιά, περίπου μεταφυσική, πρόσδεση με την πόλη, είναι έωλος, η επιδίωξη της καλύτερης αμοιβής –αν όχι και της περισσότερης ελευθερίας– αρκούσε για να μεταναστεύουν και οι πιο διάσημοι, από τον Τζότο ως τον Ραφαέλο, τον Μιχαήλ Άγγελο

70. M. Becker, *ό.π.*, σ. 202-203.

71. G. Brucker, *Florence, the Golden Age, 1138-1737*, *ό.π.*, σ. 55.

και τον Ντα Βίντσι σε άλλες πόλεις, όπου φιλοτεχνούσαν το ίδιο ευσυνείδητα μοναδικά καλλιτεχνήματα για τους εκεί ηγεμόνες. Από την άλλη πλευρά, είναι δεδομένη η αγάπη ορισμένων δυναστικών οικογενειών για την τέχνη. Στο πρώτο σπίτι των Μεδίκων στη Βία Λάργκα οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με νωπογραφίες σε μια εποχή που δεν συνηθιζόταν, ενώ κι όταν επανήλθαν στην πόλη σεβάστηκαν τον «Δαβίδ» του Μιχαήλ Άγγελου. Παρότι αποτελούσε πολιτική διαμαρτυρία στο πρόσωπό τους, το άφησαν έξω από το Παλάτσο ντελα Σινιορία που θα γινόταν η πρώτη οικία του Μεγαδούκα της Τοσκάνης Κοσμά Α΄ των Μεδίκων.

Σήμερα, απομεινάρι της δύναμης και της περηφάνιας του φλωρεντινού εμπορίου είναι η υπαίθρια αγορά που ακόμα ξεκινά από τον ενοριακό ναό των Μεδίκων, όπου κάποτε οι αργυραμοιβοί διαπραγματεύονταν πίσω από ξύλινους πάγκους με το πουγκί κρεμασμένο στο λαιμό. Με τους σημερινούςπραματευτές της και κάθε είδους εμπόρευμα, η τελευταία μεγάλη αγορά ξυπνά με τις φωνές της τους απόηχους της Αναγέννησης, που παραχώρησε τον θρίαμβό της στα υλικά του νέου αιώνα.

SUMMARY

Kalliopi Pavli, *Florence: from the oligarchic families to the «Bankers of God». The guilds, the wealth, and the meaning of «citizen»*

We owe to Dante and to Machiavelli; they bequeathed to us the *chiaroscuro* Florentine world, steeped either in the most charming tales or in the doctrine of hegemony. However, what about the period that flows between the late medieval age and the dawn of Renaissance?

The history of the most outstanding city-state of central Italy usually comes to us through one-sided narratives. We are familiar with its *par-excellence* art and the renaissancial interpretation of man; the activities linked to trade, to wool merchants and bankers, sponsors of artists that beside their huge impact on the birth of the Renaissance set the origins of the modern banking system. However, we are generally unaware of the city's poverty-stricken people, labourers who produced the notorious Florentine wealth. Therefore, the paper intends to shed light on the two societies inside the community; the wealthy Families alongside the minimum-wage workers of the guilds: although they were also taxed for the wars and the constructions of secular and religious buildings, contributing to the city's safety and beautification, they were excluded from political rights.

To enter the reality of the late 13th and early 15th century Florentine life, one has to penetrate beneath the varnish of *Priorato delle Arti* and its self-interest, down to the common peoples' actual lives. Based on a set of chronicles, the paper presents the two «faces» of Florence aggregating into six broad cases, i.e., (1) Guelphs and Ghibellines, (2) the strengthening of the Guilds, the increasing division of labour and the wages, (3) the wealth of the Families and the political elites network, (4) the *Monte comune* financial system and the fiscal crisis, (5) the labourers, considering as part of the community but having a limited role in it, (6) the republican city-state followed by the centralization of political parties-authoritarianism. A heterogeneous world of patron-worker relations and civil-political movements developed at the same stage, revealing that the people's identification with the activities of the community along with the class struggle led to the emergence of the «citizen».

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ *ΜΝΗΜΩΝ* ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗ
ΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ • ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑ
ΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΛΟΓΩ ΑΧΡΗ
ΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΜΝΕ
• ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ • ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ MONOTYPE ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINOTYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ • ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥ
ΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ •
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ 180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ
ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΡΧΕΣ ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

